

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

DOI Number: 10.58659/estad.1257959

Cilt: 6 Sayı: 1 Mart 2023

ss. 170-205

Makalenin Geliş

Tarihi

28/02/2023

Makalenin

Kabul Tarihi

17/03/2023

Yayın Tarihi

28/03/2023

BÂKÎ DİVANİ'NDA GAMZE

Özlem ŞAHİN¹

ÖZET

Bâkî, 16. yüzyılın en meşhur şairlerinden olup Sultânü's-şuarâ unvanını almış, İstanbul Türkçesinin dil özelliklerini şiirine yansıtmış, aruzu şiirlerinde başarılı bir şekilde tatbik etmiştir. Şiirlerinde yer alan çeşitli mahalli unsurlardan anlaşılacağı üzere bulunduğu toplumun katmanlarına inebilmeyi başaran şair, Osmanlı'nın güçlü ve gösterişli dönemini yansıtmada da önemli bir rol oynamıştır. Dönemin şura tezkirelerinde kendisinden övgüyle bahsedilen şaire, divan şairleri her dönem ilgi göstermişler, şiirlerine yazılan nazirelerle Bâkî, her dönem güncel ve bilinir olmuştur. Şiirdeki ustalığıyla Anadolu sahası dışında da şöhret kazanan şair zarif hayallerle işlediği nükteli şiir anlayışıyla bilinir. Nüktedanlığı, tatlı dili ve zekâsıyla meclislerin aranan yüzü olan Bâkî; şiirlerinde işreti, aşkı ve sevgiliyi tüm güzelliği ve çekiciliğiyle anlatmıştır. Özellikle şiirlerindeki sevgili tipi, şairin ince hayal dünyasını yansıtmaları bakımından önemlidir.

Sevgilinin *kaş*, *göz*, *kirpik*, *saç* gibi çeşitli güzellik unsurları Bâkî'nin elinde gergef gibi işlenmiştir. Bu işlenen güzellik unsurlarından bir diğeri de sevgilinin "gamzesi"dir. Yan bakış, süzgün bakış, göz kenarıyla bakma manalarına gelen "gamze", kuvvet ve tesir bakımından en etkili güzellik unsurlarının başında gelmektedir. *Kaş*, *göz* ve *kirpiğin* ortak hücumu olan "gamze", sevgilinin en güçlü silahıdır. Bâkî, Divan'ında "gamze"yi çok çeşitli şekillerde konu edinmiş, ona çok farklı anlam ve işlevler

¹ Dr. Öğretim Görevlisi, Yozgat Bozok Üniversitesi, ozlem.sahin@yobu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2472-4623

yüklemiştir. Şiirlerde bazen komutan, bazen ayyaş, bazen de büyücü bir cadı olmasıyla bizi şaşırtan “gamze”, *Divan*'ın yetmiş yerinde geçmektedir. Bu çalışmada “gamze”nin geçtiği tüm beyitler üzerinden bir tasnif yapılarak şairin “gamze”yi nasıl ele aldığı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bâkî, Bâkî Divanı, sevgili, gamze, bakış

DIMPLE OF BÂKÎ'S DİVAN

ABSTRACT

Bâkî is one of the most famous poets of the 16th century and was called “Sultânü'ş-şu'arâ (Sultan of Poets)”. He reflected the language features of Istanbul Turkish in his poem, and he was especially able to adapt Turkish to aruz prosody. The poet, as can be understood from the various local elements in his poems, who managed to reach the layers of the society he lived in, also played an important role in reflecting the powerful and ostentatious period of the Ottoman Empire. Divan poets of every period wrote various ironic writings to Bâkî, who is included in many collections of biographies. The most important feature of the poet, who gained fame outside of Anatolia with his mastery of poetry, is his rindane style and his witty understanding of poetry, which he processed with elegant dream. Baki, who is the sought-after face of the assemblies with his wittiness, sweet language, and intelligence; has worked in his poems, and has described love and lover with all their beauty and charm. Especially the lover type in his poems is important in terms of reflecting the subtle dream world of the poet.

Various beauty elements of the lover, such as “eyebrows”, “eyes”, “eyelashes”, and “hair”, were embroidered in Baki's hand like an embroidery frame. One of these embroidered elements of beauty is the lover's “dimple”. “Dimple”, which means side gaze, strained gaze, looking with the side of the eye, is one of the most effective beauty elements in terms of strength and influence. The “dimple”, which is the common attack of “eyebrow”, “eye” and “eyelash”, is the most powerful weapon of the lover. Baki has taken “dimple” as a subject in his divan in a variety of ways and has assigned it very different meanings and functions. In his poems, the “dimple”, which sometimes surprises us with being a commander, sometimes a drunkard, and sometimes a sorceress witch, takes place in about 70 places in the Divan. In our research, a classification study was carried out on all the couplets in which “dimple” passes, and how the poet handled “dimple” was examined.

Keywords: Bâkî, Bâkî's Divân, lover, “dimple”, glance

GİRİŞ

İdeal güzelliği anlamak ve anlamlandırmak üzere şiirler kaleme alan divan şairleri, sevgiliyi anlatmak için en güçlü anlatım yollarını tercih ederek hayal dünyamıza yeni çıgırlar açmıştır. Bu anlatım yollarında şairler sevgiliyi geleneğin içerisinde olmak kaydıyla yeni bir estetik anlayışla bizlere anlatır. Estetik şahikası betimlemelerle sevgili divan şiirinin kuvvet merkezinde bulunur. Sevgilinin bazen boyu bosu bazen kirpiğı bazen de bir bakışı şairlere ilham kaynağı olmuştur.

İnsan konuşmasa dahi ruh hâli yüzüne özellikle gözüne, bakışlarına yansır: Kaş ve gözdeki çeşitli kas hareketlerinden yola çıkarak sevinci, kederi, öfkeyi, şefkati ve başkaca duygu ve düşünceyi anlamak mümkündür (Şentürk, 2021: 52). Bakışmak her dönem önemli bir görev üstlenmiş, insanoğlunun en kestirme iletişim kurma yollarından biri olmuştur. Kadın ve erkeğin çok rahat diyalog kurmadığı zamanlarda dahi kadınlar; kaş, göz ve kirpiğın görünebileceğı feraceler giymiş ve duygularını sadece bir bakış ile anlatabilmiştir (Pala, 1999: 125-126).

Arapçada göz ve kaş çevresindeki çeşitli kasılmalara gamz adı verilmiştir. Kaş, göz ve kirpiğın ortak hareketi olarak çıkan gamze; yan bakış, süzgün bakış, gözleri kısarak bakma, göz kırpma ayrıca yanak ve çenedeki çukurluk gibi çeşitli manalara gelmektedir. Gamz kelimesi göz kırpmanın dışında kaş göz yapma ve laf taşıma anlamlarına da gelir. Arapçada el-gamz saklanan bir ayıbın açığa vurulmasıdır (Şentürk, 2021: 52). Farsçada yan bakış için daha çok göz kırpmak, kaş göz işareti yapmak, işveli yan bakış manalarına gelen girişme (Kanar, 2010: 1210) kelimesi tercih edilmekle birlikte; gamze kerden (kaş göz işareti yapma), gamze-ger (süzgün bakışlı), gamze-figen (âşığına süzgün ve yan yan bakan) gibi terkiplerle birlikte göz kırpma, gözleri kısarak bakmak anlamlarına gelen gamze kelimesi de kullanılmıştır (Kanar, 2010: 1092-1093). Farsçadaki “gamz kerden” (Kanar, 2010: 1093) ise laf taşıyıp dedikodu yapmak bir sırrı ifşa etmek manasındadır. Gamze ayrıca göz kenarı ve göz pınarı manalarına da gelmektedir (Şentürk, 2021: 53). Gamze, göz kırpma, naz ile bakma (Karabey, 2012: 135); göz kenarında görülen mest edici hareket ve idrak edilen bakışlardır (Cebecioğlu, 2004: 224).

Divan şiirinde gamze için gemze, göz ucu, gûşe-i çeşm, nigâh ve girişme kelimeleri kullanılmıştır (Çorak, 2002: 5). Sevgiliye has bir hareket olan gamze; kaş, göz ve kirpiğın ortaklaşa hareketidir. Göz, şekli ve etkileyciliğı açısından sevgilinin en dikkat çeken uzvu durumundadır. Sevgili âşığa göz ve

kulak ile tesir eder. Ancak göz, her zaman ilk sıradadır. Farsların meşhur atasözü “Şeniden key büved mânend-i dîden”² muktezasınca âşığın da gözü daima sevgiliyi takip eder. Sevgilinin her bakışından anlamlar çıkarmaya çalışır. Divan şiirinde gamze tek bir unsur olarak değil mürekkep bir unsur olarak işlenmiştir. Gamzede göz merkezde olsa da kaş, kirpik ve diğer güzellik unsurları hep birlikte hareket eder.

Gamze, sevgilinin en büyük lütuflarından biridir. Pala'ya göre gamze “dudaklarında gülümseme olan bir güzelin hafiften kaşlarını çatarak süzgün tavrıyla nazlanarak bakışı”dır. Tıpkı Mona Lisa'daki sitemli ama bir o kadar tatlı bakıştır. Muhatap kimse bu bakıştan kendi hâletiruhiyesine göre mana çıkarır. Âşık, sevgilinin anlam yüklü bu bakışlarından onun gönlündeki yerini idrak etmeye çalışır. Bu sebeple yay olan kaş, ok olan kirpikler bu süzgün bakışın tercümanı olur (Pala, 1999: 125-126). Âşıkların, rakiplerin ve sevgilinin bir savaş meydanında olduğunu düşünürsek sevgilinin en önemli silahı gamzesidir. Sevgili, âşığı kendine bağlamak için gamzesini kullanır. Çünkü hedefe odaklanmış kılıç gibi bir bakıştan kolay kolay kimseler kurtulamaz. Güçlü bir silah olan gamze hem tüm belaların çıkış noktası hem de tüm manayı kendisinde toplayan bir kaynak durumundadır. Sevgili gamzesiyle âşığın gönlünü hedef alarak onu kendisine bağlar, saçlarıyla birlikte kendine esir eder; kaşını, gözü, kirpiği ile onun kanını döker ve en sonunda maddeden arındırıldığı âşiğe ebedi hayatı bahşeder.

Divan şiirinde sevgilinin manalı yan bakışında binlerce anlam vardır. Âşık için bu anlamı çözebilmek çok güçtür. Gamze bir kıvılcım gibi gözden çıkar ve nazikçe âşığın gönlünü yaralar. Gamze en çok kılıca ve oka benzetilir. Sevgili âşığı yaralamada yaralayıcı olan kirpiklerini ok gibi kullanır. Âşığın en büyük arzusu bu oklara hedef olabilmektir. Bakış da kılıç gibi keskin ve kan dökücüdür. Gamze kılıç olarak kullanıldığında can ikliminin kılıçla istila edilip ele geçirilmesi düşüncesi esastır. Sevgili âşığı kılıcıyla öldürürken lebiyle ona abıhayatı bahşeder. Gamze sarhoşluğuyla bilinir. Mest olmuş bir gamzenin sözüne itibar edilmez. Gamze kaçamak bakışından dolayı gönül hazinesini yağmalamaya çalışan hırsıza benzetilmektedir. Gamze gâh gönül kuşunu avlamaya çalışan bir avcı gâh âşığın gamlı gönlünü iyileştirmeye çalışan cerrah konumundadır. Âşığın aşk şehidi olduğunu düşünürsek gamze kâfirdir. Ayrıca gamze bazen fitneci, bazen âşığın uykularını bölen bir büyücü olarak rol alır (Pala, 2004: 162-163).

² Farsça atasözü: “Şeniden key büved mânend-i dîden” (Duymak görmek gibi olabilir mi? Olamaz!) (Yazıcı, 1993: 276)

Tasavvufta vahdete erişmek için maddi varlığın gönülden çıkarılıp yok edilmesi gerekir. Canını sevgiliye veren âşık, bu sayede aslına döner ve kesretten kurtulur (İpekten, 2012: 116). Tasavvufta kan maddedir. Âşığın benlikten arınıp sevgilide yok olabilmesi için kanının dökülmesi gerekir. Sevgili, gamzesiyle kesretteki âşığını sırra davet ederek onun maddi unsurlarından kurtulması için kaş, göz, kirpik, hat gibi çeşitli güzellik unsurlarını harekete geçirir, böylece âşığın manevi yolculuğunu başlatır. Bu yolculuk âşığın sevgilinin varlığında yok olmasıyla sonuçlanır. Buna tasavvufta fenafillâha erişmek denir.

Şerhlerden yola çıkarak gamzenin anlam boyutu daha iyi idrak edilebilir. Bu metinlerde işini sezdirmeden yapması yönüyle dikkat çeken gamzenin fitneciliğine ve sitemkârlığına vurgu yapılmış, göz ucuyla yaptığı konuşmaların ne kadar tesirli olduğuna değinilmiş, tasavvufi manada Hakk'ın celal sıfatına işaret edilerek gamzenin nefis terbiyesindeki etkin rolünden bahsedilmiştir: Sûdî'nin Hâfız şerhinde gamze ile ilgili "...Arabîde gamz hâsız göz ile işarete denir ammâ Acem hâ ile nâz ve şivede isti'mâl iderler ve şivede isti'mâl iderler..." (Şentürk, 2021: 53) İsmâil Rûsûhî-yi Ankaravî'nin Mesnevî şerhinde geçen "...zîr-i zîr yâ'nî göz altından gamze uğurlarlar yani göz ucuyla bakarlar..." (Güngör, 2019: 1881) ifadesindeki çalmak, gizlemek anlamlarına gelen "uğurlamak" kelimesiyle birlikte kullanılan gamzenin hırsız gibi sezdirmeden hızlıca ve gizlice hareket etme özelliğine vurgu yapılmıştır. Süleyman Efendi'nin Urî Divanı şerhinde geçen "...dil-berler gamzû'l-ayn ile âşıkaya eyledükleri güftügüyı muhatabun aleyh olan âşıkdan evvel gûş-ı samim işitmege isti'dad kesb eyler. Yani şol bir güftügüyı şimâh-cân ile his itmezden evvel sağırler işidür ..." ifadesinde güzellerin göz ucuyla yani gamzesiyle yaptığı konuşmaları âşiklardan önce sağır kulakların işittiğinden bahsedilmektedir. (Başçetin, 2019: 1083) Aynı şerhte geçen "...gamze-i cânân ki uşşâkun dil-firîbi ve fitne-engizîdür..." (2019: 1166) ve "...dahı tîr-i gamzenün tavr u edâsı hemîşe der-âgûşî-i sitemdür..." (2019: 1185) cümlelerinden gamzenin merhamet edici bir bakıştan ziyade sitem edici, gönül karıştırıcı ve fitne çıkarıcı olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Şemî'nin Şâhî Divanı şerhinde geçen "...şükr lebe göredür. Şikâyet gamzeyeye göredür. Lebden murâd sıfat-ı kelâmdur. Gamzeden murâd sıfat-ı celâl eseridür ki biri âlem-i basta biri âlem-i kabza göredür..." (Çınarcı, 2011: 85) ve Şemî Şemullâh'ın Hâfız Divanı şerhinde geçen "...gamzeden murâd sıfat-ı celâldür ki mütû kable ente mütû hasebince uşşâkun vücûd-ı fânisini fenâ eylemek vücûd-ı bâkiye irişdürücüdür..." (Şahin, 2015: 158) ifadelerinden hareketle gamzeyle celal sıfatına ve âlem-i kabza işaret edildiği ayrıca celal sıfatının âşikların tenlerini yok etmek üzere bekaya eriştiği anlaşılmaktadır.

Gamze, divan edebiyatında gamze-i câdû (büyüleyici gamze), gamze-i cellâd (cana kıyıcı bakış), gamze-i dil-dûz (gönül delici yan bakış), gamze-i fettân (süzgün cazip bakış), gamze-i hûn-hâr (kan içici bakış) gibi çok çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır (Devellioğlu, 2013: 318). Ayrıca gamze; tîg, tîg-zen, şemşîr, tîr, hançer-i elmas, âfet, câdû, gammâz-ı mahabbet, sayyâd, câsûs-ı nazar, kâtil, kattâl, rehzen, kahraman, belâ, mest-i şekerhâb-ı nâz gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır (Levent, 1984: 495).

Gamze ile ilgili benzetmeler

Tarama sonucunda Bâkî Divanı'nda 70 beyitte gamze kelimesinin geçtiği tespit edilmiştir. Beyitlerini gergef gibi işleyen Bâkî, gamzeye çeşitli fonksiyonlar ve vasıflar yüklemiş, onu çeşitli tiplere benzetmiştir. Gamze ile ilgili benzetmelerin başlıkları şu şekildedir:

A. Savaş silahı olarak gamze: ok, ok-yay, mızrak, kılıç, hançer

1.1. Ok (tîr, navek, hadeng) gamze

Sevgilinin ortak hücumu olan gamzenin en önemli unsurlarından biri kirpiklerdir. Kirpikle ilgili benzetmelerin çoğu okla (tir, hadeng, navek) yapılır. Bu benzetmede okların hem şekil hem de yaralayıcı vasfı dikkat çeker. Kaşlar yaysa kirpiklerinin oklara benzetilmesi kaçınılmazdır. Eskiden bir yerin taksimi okla yapıldığı için âşıklar sevgilinin kirpiklerinden kendilerine düşecek nasibi bekler. Kirpikler de âşıkların sinesini hedef alarak nasip oklarını dağıtır (Şahin, 2009: 98). Müje veya müjgan olarak da karşılaştığımız kirpikler yaralayıcı ve kan dökücü olma özelliği taşır. Sevgili okunu kullanmada maharetli bir savaşçıdır. Bu yüzden âşığı yaralamada işini çok hızlı ve sezdirmeden yapar. Ok atarken “ya nasip” diyerek hedefe isabet ettirmeye çalışılır. Batıcı, yaralayıcı ok temrenli³ ve temrensiz olabilmektedir. Ucu temrenli ok bir kere sineye girdi mi oradan çıkması çok zordur. Ancak bu âşığın arzuladığı bir durumdur. Şekil ve koku olarak merheme benzeyen temren aynı zamanda açtığı yaraya derman olur. Sevgilinin âşiğe yönelttiği yan bakışlar muhabbet veya cevır okudur (sehm-i kaza). Sevgilinin ustaca attığı bu oklar, âşığın sinesine isabet eder ve onun kan kaybetmesine neden olur. Böylece âşığın maddeden arınmasına vesile olan cevır oku, manevi bir nasip okuna dönüşür.

³ Ok, mızrak gibi kesici aletlerin ucundaki demir olan temren, şekil yönünden yıldız benzer ve yarayı tedavi etmesi yönüyle âşığın saadet, baht yıldızıdır. Âşık nişanını göğsünde taşır. Divan şiirinde temren ayrıca hem renk hem de şekil itibarıyla merhemi andırır. Âşık için ciğerin yarasız olması en büyük yaradır. Ok temreni hakikatte âşığın sinesini yaralasa da aynı zamanda yaralamasıyla âşığın yararsızlığını da tedavi etmiş olur (Tarlan, 2013: 190).

Âşığın ten iklimine sevgilinin gamze oku değdiği zaman âşık can bulur. Aslında âşığın hakiki bir yaşama kavuşması sevgilinin âşıktaki madde unsurlarını göğsünden çıkarıp atması ve yerine kendi manevi sırlarını koymasıyla gerçekleşir. Beyitte önceden benim vücudumun hâkimi nefsimdi ne zaman ki sevgilinin nasip okları sineme değdi nefsim hükümdarlığı bıraktı artık sevgilinin gamzesi bende hüküm sürmektedir diyen âşığın nefsinden kurtulma yolculuğuna şahit oluruz:

Sanma iklim-i tene hâkim olan cânumdur

*Sînde tîr-i gam-ı **gamze-i cânânumdur** (G. 118/1)*

Sevgili, bir bakışıyla binlerce delici, sivri oku âşığın sinesine saplar. Sevgili sinesinden vurarak kanını döktüğü âşığına sırlarını da emanet eder. Sevgili yolundaki bir âşığın başına gelebilecek en büyük felaket ise gizli sırların ortaya dökülmesidir. Böyle bir durumun yaşanmaması için gönül, aşk okunu sinede sırlayarak yok eder:

*Bir ân içinde **gamzen** okı nice kan ider*

Dil cân evinde saklayup anı nihân ider (G. 109/1)

Sevgilinin yolunu bekleyen âşık, her ne kadar servi boydan nasip almak istemişse de sevgiliden kendisine gamze oku değmiştir. “Hâtır-nişân” etmek gönlü hedef alıp nişan etmek manasınadır (Öztürk, 2016: 426). Âşık, sevgilinin servi boyunu arzularken gamze okunun hedefi hâline gelmiştir:

Kadûn servine göz dikmişdi ey serv-i revân amma

*Bugün Bâkî yine **gamzen** okın hâtır-nişân itdi (G. 543/5)*

Sevgili, mahir bir okçudur. Âşığın en büyük arzusu sevgilinin oklarına hedef olmaktır. Bu aşk yolunda başını ortaya koyan âşık, ciğerlerini sevgiliye kendi elleriyle hediye eder. Gamze oku, âşığın sinesinde çok derin yaralar açar. Ancak o bu yaraların iyileşmesine müsaade etmeden, yenilerini açmanın derdindedir. Sevgilinin oklarına hedef olan âşığın ciğer yaraları kandan gözükmeyen sevgilinin delinmemiş en ufak beyazlığı bulup o noktayı hedef alması, tepeden tırnağa kana bulanmış âşık için oldukça hayret vericidir:

*Tîr-i **gamzen** nice garrâ râstlar hayretdeyem*

Kana müstagrâk ciger aslâ görünmez başdan (G. 376/2)

Sevgilinin kan dökücü saldırılarına maruz kalan âşık, acı çekmekte, sürekli ağlamaktadır. Onun bedeni günden güne eriyip yok olmaktadır. Sevgili âşığın bu hâlini görmez sadece delici gamze oklarını onun ciğerin sıyrıp geçmek üzere fırlatır. Âşığın isteği ise gamze oklarının sineye bir daha çıkmamak üzere

isabet etmesidir. Ancak sevgili, âşığı oyalamakta, onun sinesini mesken tutmamaktadır. Burada sevgilinin âşığına nazını görüyoruz:

Cism-i za'îf ü zârı görüp yâr bilmedi

*Geçdi hadeng-i **gamze-i dil-dûzı ilmedi** (G. 486/1)*

Gayrimüslimler, İslâm dinini seçtikten sonra ellerine aldıkları bir okla şehri gezerlerdi (Şahin Öztaş, 2022: 417). Beyitte bu geleneğe işaret edilerek gamze oka, göz ise Müslüman olduktan sonra bu oku eline alan kafire benzetilmiştir:

Gamzen okın çeşm-i fettânun yine almış ele

Söyle benzer dûstum kâfir müselmân eyledün (G. 272/3)

Kuşların kanatlarında yer alan uçuş tüyleri gibi okun da çevresinde de yülek ya da yelek⁴ denilen tüyler vardır. “Oklara yelek olmak üzere takılan tüy”ler vesilesiyle oklar hedefine hızlıca ulaşır (Şentürk, 2015: 72). Kirpikler, gamze okunun ucundaki yelek denilen tüylere benzer. Gamze okuna özenen ok, uçmak için başkasının kanadına muhtaç olduğunu bildiğinden kendiliğinden tüylere sahip olan gamzeye tam olarak benzeyemediğini itiraf eder:

*Fî'1-cümle öykünürdi senün **gamzen** okına*

İller kanadı ile uçar olmayaydı tîr (G. 91/3)

Nâvek, Farsça oktur. Kirpik ve ok ilişkisi varsa orada yara (zahm) unsuru da bulunur (Kurnaz, 2012: 160). Sevgilinin oka benzeyen bakışları âşığı yaralar. Ancak bir de ayrılık kılıcı devreye girmişse âşığın işi daha da zorlaşır:

Tîg-i hecrünle ber-â-ber kıldı

*Nâvek-i **gamzelerün** zahmı ziyâd (G. 37/3)*

1.2. Mızrak (sinan, nîze) gamze

Kargı, süngü, sinan olarak da adlandırılan mızrak sevgilinin kirpikleridir. Sevgili, âşıkları yaralamak ve öldürmek için mızrak gibi hızlı ve delici olan yan bakışlarını kullanır. O âşığın kalbini delmek için hedef tahtası olarak gördüğü sineyi defalarca yaralar. Âşığın kan revan içindeki sinesi âdeta sevgilinin gül bahçesine dönmüştür. Gülü diri tutan unsur sudur. Mütemediyen âşığın sinesini delip geçen süngüler, taze akıttığı kan ile gül bahçesinin canlı kalmasını sağlar:

⁴ Yelek kuş kanadındaki tüy, okun tüyleridir (Dilçin, 2009: 241).

Gülzâr-ı câna su akıdur sanki Bâkıyâ

*Dilden sinân-ı **gamzeleri** şöyle ter geçer* (G. 134/7)

Sevgilinin en büyük arzusu âşığın kanını döküp onu perişan etmektir ve o bunu her fırsatta gerçekleştirir. Bu yüzden onun kanlı kirpikleri ile âşığın kanlı gönlü âdeta sırdaş olmuştur. Nazı geçmek hem hatırı sayılmak hem de delip geçmek manasınadır. Sevgilinin delip geçen mızrak gamzesi aynı zamanda âşığına bir nazı, ona olan teveccühüdür:

Dil-i hûnînün o tîr-i müje dem-sâzı geçer

*Nîze-i **gamzesinün** âşıkına nâzı geçer* (G. 161/1)

1.3. Kılıç (tîg, şemşîr) gamze

Türkçede kılıç ve kılıc, kilis, kiliş olarak da karşılaştığımız kılıca, Araplar helak etmek manasına gelen seyf, Farslar ise şemşîr adını vermiştir. Gücün ve kahramanlığın timsali olan kılıç; aristokratlar, rütbeli asker ve kumandanlar tarafından belde veya omuzda taşınmıştır. Düz ve eğri olmak üzere iki çeşidi olan kılıçların düz olanının iki tarafı diğerinin sadece bir tarafı keskindir. Kama ve hançerden 40 santimetrelilik bir ölçüyle ayrılır. Bu ölçünün üstündeki keskin silahlara kılıç adı verilir (Bozkurt, 2022: 405).

Kılıç, çeliğe su verme işlemiyle üretilir. Su verme işlemi parlaklıktan keskinliğe kılıcın tüm kalitesini etkileyeceği için başlı başına bir sanattır. Çeliğe kıvamında su verilmelidir. Kılıç ve su arasındaki bu ilişki divan şiirinde çokça kullanılmıştır. Kılıca veya hançere su içirmek eylemi bu ilişkiyi göstermek içindir (Şahin Öztaş, 2022: 204). Bir savaş aleti olan kılıç, sevgilinin de güçlü bir silahıdır. Sevgilinin kirpiği, saçı, yan bakışı âşık için öldürücü yaralar açan keskin ve kesici aletlerdir (Pala, 2004: 269). Kılıcın keskinliğini ifade etmek için ab-dar, bürran gibi kelimeler kullanılır (Duman, 2021: 181).

Şiirlerde kılıcın haça benzeyen kabza kısmıyla sevgilinin kâfir oluşu arasında bir ilişki kurulur. Mecazen yaralayıcı ve öldürücü olan yan bakış hakikatte düşmanı öldürmeyi amaçlayan bir savaş aleti olarak karşımıza çıkar. Tarihi, efsanevi kahramanlar ile birlikte kullanılan kılıç gerçek anlamının yanında mecaz anlamlarıyla da şiirde işlenir (Çelik ve Şişman, 2019: 80).

Âşığın kanını kadehe doldurup içen sevgilinin gözleri kan çanağına dönmüştür ve yarı baygın hâdedir. Nergis gözlü sevgilinin kılıç gibi keskin bakışları “katı geçkin”dir yani sözlükteki iki anlamıyla hem aşırı sarhoş hem de çok keskin ve kan dökücüdür. “Ser-tiz” sivri uçlu ve keskin anlamlarını taşır:

Gerçi gâyet mestdür ol nergis⁵-i hûn-rîzler

*Katı geçkindür velî ol **gamze**-i ser-tîzler (G. 86/1)*

Genellikle halka halka, dağınık, siyah ve kokulu olmasıyla bilinen saçlar; zülf, perçem, turra gibi kelimelerle kullanılır. Zincire benzeyen halka halka saçlar birer zırh vazifesi görür. Eskiden savaşçılar kalkan vazifesi görmek üzere saçlarını zırh gibi ördüklerinden dolayı savaşlara başı açık girmiştir (Şahin Öztaş, 2022: 210-211). Göz, gamze gibi keskin ve etkili bakış unsurları kesici aletlerle resmedilmiştir. Bu beyitte yanında kabzası değerli taşlarla süslenmiş kılıç taşıyan gamzeleri ve misk rengindeki zırh saçıyla savaşçı bir güzel tasviri yapılmıştır:

Turralar egnindeki müşgîn zirihler seyrin it

***Gamzeler** takınduğu şemşir-i cevher-dârî gör (G. 71/2)*

Sevgilinin tüm silahlarını kuşanmış mahir bir savaşçı olduğunu düşünürsek onun hem iyi bir okçu hem de iyi bir kılıç ustası olduğunu söyleyebiliriz. Ok kirpiklerini hançer gibi kullanan sevgili, henüz yan bakışını göstermemiştir. O vakte kadar hükmünü sürdüren hançer, cevherle süslü yan bakış kılıcını görünce kendinden geçer ve tekrar kınına girer. Gamze, harekete geçtiği an asıl söz sahibinin ve etkili savaşçının kendisi olduğunu ispat etmiştir:

İderken tîr-i müjgânun gibi hükmin revân hançer

*Görüp şemşîr-i **gamzen** kendüden geçdi hemân hançer (G. 155/1)*

Divan şiirinde tarak (şane) saçları dağıtmak veya bağlamak üzere kullanılan önemli bir eşyadır. Sevgili, gönlünde gizlenmiş âşıkları tarakla döker. Bazen de âşığın kirpikleri tarak görevindedir (Pala, 2004: 420). Tarak keselerine yazılan şiirler, tarağın sıradan bir eşya olmadığının en önemli delilidir. Sevgilinin saçlarında gezdiği için kıskanılan tarak, bazen âşık için bir rakip bazen de sevgiliye kavuşmada yardımcı unsurdur (Batislam, 2018: 646-647). Beyitte sonunda sevgilinin saçlarına ulaşabileceğim gamzenin kılıcı beni tarak gibi parçalara ayırsın diyen bir âşıkla karşılaşırız. Tarak nasıl ki saçlar arasından geçip onu parçalara bölüyorsa âşık da gamze kılıcının kendisini tarak gibi parçalara bölmesini arzulamaktadır. “Dest-res” ifadesiyle hem bir şeye elle

⁵ Yunan mitolojisinde nergis (nerkir, narcisse) çok güzel bir delikanlı imiş. Bütün kızlar Nergis'e divaneder. O kimseciklere iltifat etmez. Nergise yalnız insanlar değil periler de âşıktır. Ecko (aks-i sada=yankı) ismindeki peri kızı onun aşkıyla mahvolur üzüntüden zayıflar eriyip biter sadece bir ses olarak kalır.; Nergis'in bu kibrine karşılık Tanrılar cezalandırmak için kendi güzelliğine âşık ederler onu. Nergis bir gün su içerken, suda yüzünün aksini görür ve kendi güzelliğine âşık olur. Kendi aksini kucaklamak üzere ırmağa atılınca boğulur. Boğulduğu yerden göz şeklinde nergis çiçekleri oluşur (İpekten, 2012: 203).

ulaşmak manası verilmiş hem de tarağın ele benzetilmesine gönderme yapılmıştır:

*Çâk çâk itsün beni şemşîr-i **gamzen** şâneveş*

Zülfüne tek âkıbet olsun müyesser dest-res (G. 211/2)

1.4.Hançer gamze

Âşık, sevgiliden gelecek her türlü belaya razıdır. “Rûz-ı gam”, sevgiliden nasibin alındığı gün, gam günüdür. Âşık sevgilinin etrafında dönüp dolaşırken sevgilinin gamzesi için adetâ çırpırır. Bu âşığın kendini öldürmesiyle eş değerdir. Burada sevgili yolunda kendini yok etmeye niyetlenen âşığın sevgilinin peşinde koşması ve onun gamze hançerine bilerek hedef olmasından bahsedilmiştir:

*Rûz-ı gamunda **gamzene** meyl itdüğüm bu kim*

Kendüm helâke kasd iderin hançer isterin (G. 386/5)

Eskiden kılıçlar; elmas, yakut gibi çeşitli kıymetli taşlarla süslenmiştir. Kabza kısmındaki taşlar eli rahatsız ettiği için süslü kılıçlar savaşlarda tercih edilmemiş, hükümdar ve devletin ileri gelenlerince merasimlerde kullanılmıştır. (Koşık, 2021: 25). Süslü kılıçların dışında çelikten üretilen keskin kılıçlara da elmas kılıcı adı verilmiştir. Aşağıdaki beyitte “hançer-i elmas” tabiriyle kılıcın hem süsüne hem de keskinliğine vurgu yapılmıştır. Kanlı gözler renginden dolayı elmasa benzer ve sevgili, elmasla süslenmiş hançer gamzesiyle âşıkların işini bitirmekte ustadır. Kıymetli bir hançerin varlığında demir kılıca minnet edilmesi abestir. Demir kılıç belki sevgilinin saçı, kaşığı veya kirpiğidir. Ancak onun hançer gamzesi kan dökmede kimselere fırsat vermeyecek kadar güçlüdür:

*Hançer-i elmâs-ı **gamzen** var iken hûnî gözün*

Çekmesün âlemde tîg-i âhenînün minnetin (G. 383/4)

Divan şiirinde sevgili, her zaman âşığı hedef alıp onun canına kasteden kâfir bir güzel olarak karşımıza çıkmaz. Sevgili-âşık-rakip üçgeninde roller zaman zaman değişebilmektedir. Burada sevgili, Rum⁶ ülkesinin sultanı olarak da düşünülür. Müslüman âşığın önünü kesmeye çalışan, araya engeller koyan rakipler birer kâfir; sevgili ise keskin kılıcı ve kan dökücü yan bakışıyla kâfirleri kılıçtan geçiren bir Osmanlı padişahıdır:

⁶ Rum kelimesi divan şiirinde sevgilinin yüz güzelliği için kullanılır (İşçi, 2017: 26).

*Agyâra kıldı hançer ile **gamzesi** hücûm*

Küffâra çekdi tîgını san pâdişâh-ı Rûm (G. 326/1)

Cambazlar; çember, hançer, ip gibi çeşitli aletlerle gösteriler yaparlar. Saç şekil itibariyle çembere veya halkaya teşbih edilir. Çember, kapılara halka olarak ve ayak bileklerine halhal olarak takılmanın dışında daha çok üzerinde canıyla oynayan bir cambaz ustasıyla birlikte akıllara gelir. Tüm bu benzetmelerin temelinde sevgilinin kıvrıcık saçları vardır (İşçi, 2017: 49). Aşağıdaki beyitte çember şeklindeki saçlardan atlayıp hançer üzerinde duran bir gönül cambazından bahsedilmektedir. Gamze, gönül cambazının kendisini üzerine attığı hançere benzetilmiş. İkinci mısradaki “hançere düşmek” deyiimi ile bahsedilmek istenen surnamelerde karşımıza çıkan tehlikeli bir cambazlık gösterisidir:⁷

*Turrandan indi **gamzene** cân-bâz-ı dîl yine*

Çenberden atdı kendüsini hançer üstine (G. 428/3)

B. Gamzenin Benzetildiği Tipler:

1. Ayyar, hırsız, fettan, hileci, gammaz, cadı gamze

1.1. Ayyar gamze

Serseri, hilekâr, dolandırıcı, eşkıya, hırsız, tuzaklar kuran, gönül çelen gibi manalarının yanı sıra kurnaz, zeki, çevik, yiğit, savaşçı (Pırlanta, 2015: 23-24) anlamlarını taşıyan ayyar; sevgilinin hile ve kurnazlık peşindeki baygın bakışlarıyla birlikte anılır. Sevgili, âşıklarından ziyade rakipleriyle zaman geçiren her an çeşitli oyunlarla âşıklarını oyalayan usta bir düzenbazdır. Dolayısıyla sevgilinin bu hilekâr ve dolandırıcı tavrı güzellik unsurlarından olan gamzesine de aktarılmıştır (Gök, 2019: 193). Dârû-yı hüş-ber, uyuşturucu bir maddedir (Erkal, 2007: 49). Ahmet Talat Onay, Kemal Uçok'tan aktarmak üzere ayyarların sırtında içerisinde sapan ve kaya, dârû-yı hüşber, cenbiye (bir çeşit hançer) ve elbise gibi malzemelerin bulunduğu bir dağarcık taşıdıklarını, neredeyse çıplak bir vaziyette gezdiklerini, gece düşman ordusuna yaklaşınca dârû-yı hüşberi saçtıklarını bunun etkisiyle uyuyan düşmanların arasına girerek aldığı haberleri kendi birliğine ileterek hafiyelik

⁷ Cambazlar dört çemberi arka arkaya paralel şekilde dizer ve uzaktan içine sıçrardı. Bazen çemberlerin içine hançerler dizilir ve bedenlerini bu hançerlere çizdirmeden geçirirlerdi (And, 1982: 147). Şenliklerdeki gösterilerde bazen de hançerin sivri tarafı yukarı gelmek üzere yere saplanır. Hançere yakın olarak sırt üstü yatılır. Topuklar yukarıya kaldırılarak atik bir hareketle bedenine zarar vermeden hançerin tam tersi yönünde zıplanırdı (And, 1982: 138-139).

ettiğini nakleder (Onay, 2021: 69). Bu beyitte gam (esrar), gamze ve dârû-yı hûşber ile birlikte sevgilinin ayyar gamzelerinin tesiri anlatılmıştır. Beyitte ayyar gamze, âşıқта dârû-yı hûşber etkisi yaratarak onun gönlünü ele geçirmektedir:

*Gönül nakdini aldı ayyâr-ı **gamzen***

Gamundan virüp cânâ dârû-yı hûş-ber (K. 3/3)

Divan şiirinde sıkıntı, bela manalarına gelen gam, aynı zamanda esrardır. (Onay, 2007: 144-145). İyi cins esrarın, suyla karıştırılıp hamur yapılarak iki avuç arasında yuvarlanıp fitil hâline getirilmesine gamze adı verilir (Onay, 2021: 69). Eskiden ayyarlar bir kimseyi uyutmak için hûş-dârû kullanmıştır (Şentürk, 2021: 53). Bu beyitte gamzeler, âşığa tesir ederek gönlü çalmasından dolayı esrar kullanan ayyara benzetilmiştir. Sevgili, davetkâr bakışıyla ve göz kırpmalarıyla âşığın aklını başından alarak onu şaşkına çevirip sersemletir, onun başını döndürür. Bunların hepsi hûş-dârû kullanan serseri gamzenin âşıktaki tesirleridir:

Geh bî-dil ü bî-hûş ider geh mest ü geh medhûş ider

*Ayyâre-i **gamzen** gamı dârû-yı hûş-ber kendidür (G. 95/6)*

1.2. Hırsız (düzd) gamze

Aşağıdaki beyitte gamzeler hırsıza teşbih edilmiştir. Gamzeler sadece gündüz değil, gece de iş başındadır. Gündüzleri kan döken gamze, geceleri de âşıkların gönül hanesine yan kesici olarak girer. Gamzenin yan kesici veya hırsız oluşu gönlün hazineye benzetilmesinden dolayıdır. Çalınmış anlamındaki “düzdide”, hırsızlama yan bakış anlamına da gelir. “Nâzükâne” ise gizlice demektir. (Öztürk 2016: 156) Gönül yağmalayan gamzelerin bunu tıpkı profesyonel hırsızlar gibi kimseciklere sezdirmeden yapması “nazükâne girmek” ifadesiyle verilmiştir:

*Cân evinden hân mânûm aldı düzd-i **gamzeler***

Olmadı hîç kimse vâkıf nâzükâne girdiler (G. 182/3)

1.3. Fattan gamze

Gamzenin önemli bir özelliği fitne çıkarıcı olmasıdır. Sevgilinin gamzesi savaşın ilk ateşini fitilleyen, meydanı birbirine katan fattan bir özelliğe de sahiptir. Baştan çıkarıcı fitne; gözlerin uyumasıyla uyur, uyanmasıyla uyanır. Bâkî'nin dert ve eziyet çeken gönlünün mamur olması bir kenara o her zaman

yakılıp yıkılmaya mahkûmdur. Çünkü sevgilinin fettan gamzesi savaşın fitilini çoktan ateşlemiştir. Âşığın gönül evi, sevgilinin gamze komutanlığında kirpik, kaş ve gözün hücumuyla talan edilmiş, yağmalanmıştır, ateşe verilmiştir:

Dil-i Bâkî nice âbâd olur kim

*Yıkar ol **gamze**-i fettân yakar ruh (G. 33/5)*

Sevgilinin kirpiği, kaş, gözü, hat ve beni savaş unsuru olarak karşımıza çıkar. Her biri birer güçlü askerdir. Gamze de bu ordunun komutanı durumundadır. Beyitte “hayl” kelimesiyle mızraklı süvarilere ve bu süvarilerin kalabalık olmasına işaret edilir. Sevgilinin kirpikleri hem oldukça uzun ve güçlüdür hem de sık dizilmiştir. Fettan gamze, mızraklı süvarilere benzeyen kirpiklerini altlı üstlü göz kapağına dizerek hepsini savaşmak üzere hazırlar. Sevgilinin gözünü yummasıyla birlikte alt ve üstte sıralanmış sipahi kirpikler savaşta olduğu gibi karşı karşıya gelir. Sevgilinin gözünü açmasıyla birlikte gamze, kanlı bir savaş başlatmış olur:

*Müje haylin dizer ol **gamze**-i fettân saf saf*

Güyyâ cenge durur nîze-güzerân saf saf (G. 229/1)

1.4. Hileci (mekkar) gamze

Saçlarıyla âşıklara sihir yapan büyüleyici güzellikteki sevgili, âşığın gönlünü avlamak için çeşitli hilelere başvurmaktan çekinmez. Sihir yapmak cadı gözlerin bir özelliğidir. Ancak sevgilinin sihirle uğraşan sadece gözleri değildir. O işveli, cilveli sevgilinin Harut ve Marut⁸ isimli meleklerle telmihte bulunan saçları da sihirli, kâkülü ise tarrar yani yan kesicidir. Cadı gözlerle büyüleyen sevgili, saçlarıyla âşığı efsunlamakta ve usta bir yan kesici olan perçemiyle de onun gönlünü çalmaktadır. Burada saçı büyücü, kâkülü yan kesici, gözü sihirbaz, gamzesi hilekâr olan bir sevgili tablosu çizilmiştir:

Zülfî sâhir turrası tarrâr şüh-ı şîve-kâr

*Çeşmi câdü **gamzesi** mekkâr dîrsen işte sen (G. 380/4)*

1.5. Gammaz gamze

Sevgilinin gamzesi, fitne çıkartıp insanlar arasını bozan, gönülleri karıştıran, kan döken bir gammazdır. Sevgilinin yan bakışının gammaz olarak

⁸ Büyü ve sihirle uğraşan iki melektir. Kur'an'da isimleri geçer (Bakara/102). Ayrıntılı bilgi için bkz: Pala, 2004: 194.

anılmasının en önemli sebeplerinden biri âşığın sırrını ifşa etmesindedir (Şentürk, 2021: 55). Âşıklara şöyle bir bakınca onların hâline vakıf olan göz, âşıkların hâlini sır olarak tutmak yerine durumu anında gamzeye iletir. Gözün keşfettiğini gammaz gamze ifşa eder ve bir anda âşığın sinisini binlerce gamze oku delerek geçer⁹. Zaten sırrı ifşa olduğu için perişan olan âşık, o gammaz gamzelerin açtığı yaralar ve dökülen kan sebebiyle takatsiz kalır, aciz duruma düşer:

*Muttasıl **gamzen** geçer bir lahza baksan hâlüme*

Âciz olduk düstum ve'1-hâsıl ol gammazdan (G. 364/4)

Gamze, çeşitli iftiralarla sevgiliyi dolduruşa getirip âşıkların üzerine salar. Sevgili, güçlü silahı gamze ile genç âşıkların canına kastetmek üzere harekete geçer ve çokça kan döker. Ancak bu kanlı savaşın galibi gamze değil âşıklardır. Çünkü sevgili, delip geçen gamzeleriyle âşıkları öldürse de dudağıyla onları diriltir, onlara sonsuzluk bahşeder:

Lebler ile nice zîbâ dirilür mürdeleri

*Gerçi üftâdeleri **gamze-i gammâzı** geçer (G. 161/3)*

1.6. Cadı (büyüleyici, sihirli) gamze

Klasik Türk şiirinde sevgilinin saçı, ayva tüyleri, gözü, gamzesi gibi çeşitli unsurları büyücülük ve cadılık özelliklerine sahiptir. Sehhar, cadu isimleriyle karşımıza çıkan büyücü sevgili; fitneci, hilekâr gibi kelimelerle birlikte anılır (Pala, 2004: 80). Sevgili, efsunlu gözlerle âşığı etkisi altına alır. Efsun; sihir, büyü anlamlarına gelmektedir (Şemseddin Sami, 1900: 137). Alegorik eserlerde “göz” toprağı altına çeviren bir simyacıdır. Kızgın bakışlı “gamze” de küçük yaşta gözden ayrı düşmüş sihirbaz bir cadıdır (Yazıcı, 1993: 276). Cadıların büyüleme dışında zarar verme, zulmetme ve kan dökme gibi özellikleri de vardır.

Büyülü, sihirli, cadı gamzeler çoğu kez fitne ateşini yakar. Bazen de cadı bakışlar fitneye başladığında komut vermek üzere yardımcısı olan kaşları devreye sokar. Cadıların kaşları genellikle ince ve gergin olarak resmedilir. Çünkü o, sürekli ortalığı fitneye vermek üzere planlar yapar. Sevgilinin ince hilal kaşları ok atmak üzere hazır bekleyen tetikteki askerlerdir. Hırs ve öfkeden dolayı bazen yay gibi gerilen kaşlar, bazen de görünmez hâle gelir:

⁹ Geçmek fiili için bkz.: Öztürk, 2016: 337.

*Fitneye âgâz idelden **gamze**-i câdûlarun*

Geh görünür gâh görünmez hilâl ebrûlarun (G. 253/1)

Süzgün bakışlar, sevgilinin büyücülükteki en etkili silahıdır. Sevgilinin güçlü silahlarından biri de saçlarıdır. Genellikle şiirlerde gamze ile saç birlikte işlenir. Çünkü sevgili, gözleriyle âşıkları etkisi altına alarak onları çengel şeklindeki saçlarına asar. Bu sevgilinin yüzünü görmek uğruna canıyla oynayan âşıklar için olağan bir durumdur. Sevgili, iki güçlü silahıyla âşığını etkisiz hâle getirir: Önce büyüleyici yan bakışlarıyla âşığın aklını başından alarak onu mecnuna çevirir, sonra da mecnuna çevirdiği âşığı yılan gibi kıvrım kıvrım olan zincir saçlarıyla bağlayıp esir eder. Burada aklını yitiren Mecnun'un zincire vurulmasına telmih yapılmıştır:

*Aklumu **gamze**-i câdûları meftûn itdi*

Gönlümü silsile-i mûları mecnûn itdi (G. 491/1)

O gönülleri alan, babayiğit beyler, fitne sancağını çekince diğer yakışıklı, cefakâr yiğitler de hemen onuna yanına koşar. Cadı gamzeli bu yiğitler bir araya gelince peri kadar güzel, işveli, ceylan gözlü beylerin hepsi bir alayda toplanmış olur. Bu tahmiste geçen cadı ifadesi diğer beyitlerdeki gibi gamzeye sihirli veya büyülü olma özelliğinden farklı olarak güçlü, zalim, gaddar olma özelliği katmıştır. Tabii ki peri kadar güzel bu yiğitlerin cadı gamzeleri sihir etkisi yaratacaktır. Ancak burada cadı gamze daha çok korkusuz, zalim, oç alıcı olma yönüyle dikkat çekmektedir:

Râyet-i fitne çeküp ol kad-i dil-cû begler

Uşdılar yanına her şûh-ı cefâ-cû begler

*Bir yire geldi nice **gamzesi** câdû begler*

Bir âlây oldı perî şîvelü âhû begler

Gözi âhûlaruñ âlâyına yâ Hû begler (T. 8/1)

2. Mestane, sarhoş gamze

2.1. Mestane gamze

Nergisi andıran gözler mahmur, mest, mestane, pür humar, sarhoş olarak karşımıza çıkar. Baygın duruşuyla sarhoşu andıran göz ile birlikte kaşın ve kirpiğin müşterek hareketi bir araya geldiğinde âşığın gönlünü hedef alan mızrak kirpikli, hançer bakışlı, sarhoş bir gamze ile karşılaşırız. Sevgilinin gamzesi, âşıklarının kanını içtiği için sarhoştur. O kadar sarhoştur ki daha

çok şarap istemektedir. Âşıklarının kanına doymayan sarhoş gamze, âşığın göğüs kafesine mızraklarını doğrultarak hançerlerini çeker. Burada kan dökücü unsurlarıyla âşığın üzerine yürümekten çekinmeyen sarhoş sevgili portresi çizilmiştir:

Sineme nîzelerin ol müjeler togrıldur

*Üstüme hançerin ol **gamze**-i mestâne çeker (G. 12/6)*

Mestane gamze sevgilinin sarhoş bakışlarıdır. Sevgilinin gamzesi, gözünü kan bürümü, eli hançerli bir sarhoşu andırır. Şarabın su gibi içildiği ve sevgiliye kavuşmak için can nakdini veren âşıkların bulunduğu bir mecliste kanın akması mümkün değildir. Böyle bir durumda sarhoş gamzeler daha fazla karışıklığa meydan vermemeli hançerini çekip müdahil olmamalıdır:

Bezm-i meydür güzelüm kan ola şâyed arada

*Çekmesün hançerini **gamzelerün** mestâne (G. 437/3)*

2.2. Sarhoş gamze

Sevgili, gözüne kestirdiğini yaralayıp kanlarını içen bir sarhoştur. Ancak sevgilisini kıskanan bir âşık için bu istenmeyen bir durumdur. Bunun önüne geçebilmek için âşık hayalinde kendi kanını son damlasına kadar sevgiliye içki olarak sunar. Sevgili, âşığın kanını o kadar içer ki sonunda kendinden geçmesine sarhoş olur, gözleri devrilir. Beyitte şair ey gönlü süsleyen güzel! Senin gamzenin devrinde kimseye hançer çekemez. Kolunu (bu sebeple rahat rahat) boynuma alırım diyerek gamzenin hançer çeken biri olduğunu söylemiştir. “Devr-i gamze” ifadesi ile hem gamze vaktine hem de sarhoş olup devrilen göze işaret edilmiştir. Burada hançer çekemeyen ise koldur. Kol gamzenin devrinde hançer çekmeyi bırakmıştır. Çünkü bu işi gamze layıkıyla yapmaktadır. Kol tabiri caizse boşta kalmıştır. Bunu fırsat bilen âşık da sevgilinin kolunu boynuna almıştır:

*Devr-i **gamzende** senün kimseye hançer çekmez*

Boynuma alurun ey şüh-ı dil-ârâ kolun (G. 266/3)

3. Katil gamze

Gamze kan dökücü özelliğinden dolayı huni, hunriz, hunhar, kattal, katil, kassab gibi sıfatlarla anılmıştır. Gamze, öldürücüdür, cellattır.

Sevgilinin en önemli silahı olan gamze, kana doymayan ve bundan dolayı da sürekli kan döken bir katil olmasıyla dikkat çekse de âşıkları avlamak ve esir almak için birer kement veya ağ görevi gören sevgilinin perçemi, sevgilinin hançer bakışlarından çok daha tesirli bir ölümle âşığı buluşturabilir. Beyitte “başdan belâlu” ifadesiyle âşığın sevgilinin başındaki perçem sebebiyle aşk belasına düştüğüne ve bu yüzden onun ölümünün ne gamze ne de başka bir silahla değil sevgilinin perçemleriyle gerçekleşeceğine vurgu yapılmıştır:

*Tursun yirinde **gamze-i kattâl-i hûn-feşân***

Başdan belâlu âşıkı ol perçem öldürür (G. 133/4)

Gamze; kan döken hançer, kılıç veya oktur. Sevgili önce gamzesiyle âşığı katleder sonra abıhayat sunan dudağıyla diriltir. Hasta olan âşığın bu hâlinin hikmeti bilinmez. Ancak hikmet, Hz. İsa'nın nefesinde saklıdır.¹⁰ Çünkü sevgilinin dudağı tıpkı Hz. İsa gibi âşığa ölümsüzlüğü bağışlar. Tasavvufta ağız yokluktur. Ağız fenafillahı temsil ettiği için sevgili âşıkla konuşmaz. Ona kaş, göz işareti yapar. Yani burada gamze devreye girer. Gamze; ilahi sırların işaretini vererek önce âşığı kendisine çeker, bu çekilme sonrasında kan dökerek onu nefinden arındırır ve son demde öldürdüğü âşığına Kevser lebinden abıhayat (dirim suyu) sunar:

*Öldürür kattâl-i **gamzen** dirgürür la'l-i lebün*

Âşık-ı bîmârı bilmez kimse hikmet neydüğün (G. 348/8)

Sevgilinin kaş, gözü, kirpikleri, saçları düşünüldüğünde onun donanımlı bir savaşçı olduğu aşikârdır. Sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri ve benler, orduya ve askere teşbih edilmiştir. Kılıçların çekildiği, okların gerildiği bir yerde hat (ayva tüyleri) ve hal (ben) ise yardımcı birlikler olarak savaş meydanındaki yerini alır. Siyah renkteki ayva tüyleri ve ben âşıkların sevgilinin yüzüne ulaşma yolundaki en büyük rakibidir. Çünkü onlar fitne kazanının başında bulunup karışıklık çıkartmada ustadır. Böyle bir karışıklıkta tek başına muktedir olabilecek katil gamzenin ne hançer kaşa ne ok kirpiğe ne de zülüflere ihtiyacı vardır:

Leşker-i fitne sana hayl-i hat u hâl yiter

*Tîg lâzım degül ol **gamze-i kattâl** yiter (G. 151/1)*

¹⁰ Edebiyatta Hz. İsa; dünyaya geliş şekli, bebeklik mucizeleri, elle dokunması ve nefesiyle insanları iyileştirmesi, ölüleri diriltmesi, dünyaya değer vermemesi, terziliği, göğe çekilmesi gibi birçok yönüyle edebiyata konu olmuştur. Şiirlerde hayat emaresi olan “dem” (nefes) ile birlikte anılır. Sevgilinin dudağı, Hz. İsa gibi can bağışlar. Sevgiliden gelen saba rüzgârı da diriltmesiyle Hz. İsa'ya benzer (Pala, 2004: 235-236).

4. Tatar gamze

Gözün önemli özelliklerinden biri de katletmesidir. Ancak bu katletme sıradan bir katletme değil bir savaş tasavvur edildiğinde yakıp yok etmek, yağmalamak üzere yapılmış bir eylemdir. Türkler ve Tatarlar savaşçı ve yağmacı özellikleri ile bilinirler. Sevgili çoğu kez Moğol, Tatar ve Türk¹¹ savaşçıya benzetilir. Türkler, hızlı ve güçlü olmalarıyla, Tatarlar ve Moğollar ise merhametsizlikleri ve zalimlikleriyle bilinirler.

Gamze-i Tatar, leşker-i Tatar gibi çeşitli terkiplerle kullanılan Tatar kavramı divan şiirinde özellikle gamze ile birlikte âşığın gönül evinin talan edip yağmalamak için kullanılmıştır. Tatar gamzeler, âşıklarına yağmur gibi yağdırdığı yaralayıcı ve kan dökücü oklarıyla meşhurdur (Atalay, 2017: 423-424). Beyitte âşığın sabır ve barış ülkesini andıran gönlünü gözleriyle talan edip yıkan, Tatar gamzesiyle kimselere aman vermeyen yağmacı sevgiliden bahsedilmektedir:

Gözleri sabr u selâmet mülkini târâc ider

*Bir amânsuz **gamzesi** Tâtâr dîrsen işte sen (G. 380/6)*

Sevgili, kavgacı ve yağmacı olmasıyla meşhur, kan dökücü bir savaşçıdır. Âşıklar gam çölündeki mecnunlar gibidir. Sevgilinin Tatar'a benzeyen gamzeleri çaresiz âşıkları hunharca katletmiş, gam çölünü âdeta kan gölüne çevirmiştir. Her yer kan selinin taşıdığı cansız bedenlerle dolmuştur. Buna rağmen sevgili Tatar gamzeleriyle kan gölündeki ölmüş bedenler üzerine oklar yağdırmaya devam eder. "Tîr-i bârân"la sevgilinin yan bakışının çokluğu anlatılır:

Deşt-i gamda her yana tenler getürdi seyl-i hûn

*Turmayup Tâtâr-ı **gamzen** tîr-bârân itmede (G. 414/4)*

Türk-Moğol soyundan gelen Timur, zekâsıyla ve kılıcının gücüyle bilinen ve büyük zaferlere adını yazdıran ünlü bir komutandır. Savaş esnasında sağ kolu ve bacağından yaralanması sebebiyle aksak veya lenk olarak anılmıştır (Aka, 2012: 173). Timur, döneminin yenilmez komutanıdır. Kimseler onunla savaşmaya cesaret edemez. Gamze de sevgilinin aşk iklimindeki biricik komutanıdır ve hiçbir âşık onun elinden kurtulamaz. Tatar gamze, Timur'u savaşa davet etse de Timur çeşitli bahaneler sunarak kaçır, meydana gelmez. Beyitte Tatar gamzenin Timur'a olan üstünlüğünden bahsedilmiştir:

¹¹ "Bütün Türkler hançer ve kılıç taşırlar, bu cihetten göz Türk'e, gamze de kılıca ve hançere teşbih edilmiştir." (Çavuşoğlu, 1971: 127)

Hezârân özr-i leng eyler kaçâr meydâna gelmezdi

*Eger Tâtâr-ı **gamzen** davet itse cenge Tîmûrı (G. 484/3)*

Aşağıdaki beyitte sevgilinin güzellik unsurlarıyla ülkeler ve iklimlerle arasında benzerlik ilişkisi kurulmuştur. Kıvrım ve büklüm manalarına gelen çin kelimesi ile sevgilinin saçları Çin ülkesine benzetilmiştir. Hoten ise Çin sınırları içinde bulunan Doğu Türkistan'ın güneyindeki büyük şehirlerinden olup misk ahularıyla meşhurdur. Misk bu ahulardan elde edilir. Sevgilinin beni gerek rengi itibarıyla gerekse kokusu sebebiyle ahunun göbeğinden çıkan bu miske teşbih edilmiştir. Sevgilinin gözleri hem güzelliği hem de avlayıcı olması sebebiyle Hoten ahusuna, gamzeleri ise Tatar savaşçılara benzetilmiştir. Perçemler Çin ülkesi, ben ceylan miski, gözler Hoten ahusu, gamzeler ise Tatar'dır. Tatarlar, Türkistan Türkleridir. Sevgilinin tüm unsurları (göz, koku, gamze) Türk iklimindedir. Sadece perçemleri Çini temsil eder. Çünkü nasıl ki perçemler sevgilinin yüzünü kuşatıyorsa, Çin de Müslümanların etrafındadır:

Turralar milket-i Çîn nâfe-i müşğîn ol hâl

*Gözün âhû-yı Hutun **gamzeleründür** Tâtâr (K. 18/45)*

Savaşlarda evler nasıl bir bir yakılıp yağmalanıyorsa âşığın gönül ülkesini fethetmeye gelen savaşçı sevgili de yan bakışlarıyla âşığın gönül evini tek tek yağmalar. Bu yağmalama işini Tatar komutan olan gamze gerçekleştirir:

Aşkun yolında bulmadı dil emn ü râhatı

*Tâtâr-ı **gamzen** eyledi yağmâ konak konak (G. 242/2)*

5. Rüstem gamze

İran'ın efsanevi kişilerinden Rüstem şiirlerde yenilmezliğin timsalidir. Genel olarak öldürücü kirpikler Rüstem'in yayına benzetilir. Ayrıca hile manasına gelen "dastan" sıfatıyla Rüstem; göz, kirpik, gamze gibi unsurlarla birlikte kullanılmıştır (Tökel, 2016: 201). Özellikle gamzenin hilekâr ve öldürücü vasıfları Rüstem ile verilir. Beyitte Rüstem'in güçsüz birini kılıcıyla öldürmesiyle, sevgilinin aciz âşığını gamze kılıcıyla katletmesi hem uygulanan orantısız güç hem de kanlı bir ölümle sonuçlanması bakımından benzerlik göstermektedir:

*Çeşmün şu resme âşıkı **gamzenle** katl ider*

Bir nâ-tevânı tîg ile san Rüstem öldürür (G. 133/3)

6. Kâfir gamze

Divan şiirinde Müslüman olmayanlara kâfir adı verilmiştir. Kâfir kelimesi karalıkla bağlantılı olduğu için sevgilinin vahdet simgesi olan yüzünü örten kaş, göz, kirpik, saç, ayva tüyleri, ben ve gamze kâfir ordusunun birer unsurudur. Kâfir gamze, çoğu kez günahsızları, mazlumları yaralar ve âşıkların kanına girip onları şehit eder:

*Bî-günâh öldürmede **gamzen** ne kâfir nesnedür*

Nice mazlum uğradı ol nâ-müselmân zahmına (G. 411/2)

Şemşir, kılıçtır ve çoğu kez sevgilinin kirpikleri bu hayali taşır. Altı üstlü sıralı olan okçu kirpikler, genellikle sevgilinin kâfir gözünü Müslüman etmek üzere görevlidirler. Ancak onlar tıpkı gamzenin yaptığı gibi kâfir göze yanaşmak için düzenlerini (tevhit) bozup haç şekline girmiştir. Burada kabza kısmıyla birlikte bakıldığında haç şeklini alan kılıçlara göndermede bulunulmuş, “yanına almak” ifadesiyle de kılıcın kuşak veya kemer vesilesiyle yan tarafta taşınmasına işaret edilmiştir:

*Yanına alsun diyü kâfir gözün **gamzen** gibi*

Girdiler şimdi çelîpâ şekline şemşirler (G. 104/3)

7. Harami gamze

Sevgili yay kaşlarını ve ok kirpiklerini âşığın sinisini yaralamak için harekete geçirir. Âşığın sinisini yaralayan bu güzellik unsurları âşığın gönlünü ele geçirip yağmalamada da iddialıdır. Göz, kirpik ve kaşın ortak hücumu olan gamze, bu kez tıpkı eşkıya gibi âşığı dar geçitte köşeye sıkıştırıp onun canına ve malına kasteder. Sevgilinin gamzeleri elleri yaylı ve oklu reh-zenlere yani yol kesen eşkiyalara benzetilmiştir. Beyitte gamze, sevgiliye ulaşma yolundaki âşığın önünü kesen bir harami hüviyeti taşır:

*Der-bend-i gamda benzedi hakkâ o **gamzeler***

Reh-zenlere ki elleri tîr ü kemânludur (G. 102/2)

8. Avcı gamze

Âşığın gönlünü ele geçirmekte mahir olan sevgilinin en iyi avcısı gamzesidir. Gamze, adeta ellerinde doğanlarla ava çıkan avcılar gibidir. Sayyad gamze, işini kolayca görebilmek için bazen kirpikten bazen kaştan bazen de saçtan yardım alır. Bu beyitte gamzeye yardımcı olacak unsur ise gözdür. Göz, koyu rengi, açılıp kapanan göz kapağı ve tüye benzeyen kirpiklerle bir alıcı kuş olan şahine benzetilmiştir:

Ne mümkün mürğ-i dil vaslun hevâsından güzâr itmek

*Tutar sayyâd-ı **gamzen** şâh-bâz-ı cân-şikâr elde (G. 412/3)*

9. Kılıç ustası (tig-zen) gamze

Sevgili, aşk ikliminin hayat vereni, aşk yolunun biricik sultanıdır. Bu ikliminin gözcülüğünü yapan sevgili, büyüleyici güzelliğiyle âşıkların kendi etrafına çeker ve onların sinelerine gamze oklarını isabet ettirerek vuslat yolculuklarını başlatır. Âşıkların sineleri gamze oklarıyla yaralı ve kanlıdır. Maddi hayatın sembolü olan kan, vücuttan boşaldıkça yerini manevi feyzlere bırakacaktır. Böylece âşıklar sevgilinin manevi sırlarına vakıf olup onun dudağından sonsuzluğa erişecektir. Bu aşk yolculuğu, ok atmada mahir yay kaşlara ve iyi kılıç kullanan gamzelere sahip bir güzelin bekçiliğinde gerçekleşir:

***Gamzeler** tîg-zen olmuşdur ol ebrû kavvâs*

Râh-ı aşkı bugün ol kaşı kemânum gözedür (G. 68/2)

B. Fonksiyonları Açısından Gamze

1. Kesici, yaralayıcı, kan dökücü, nişancı gamze

1.1. Kesici, keskin gamze

Gam, âşığın sevgilisini görmesi ve sonrasında ondan ayrı düşmesiyle yaşadığı sıkıntıdır (Sefercioğlu, 1990: 304). Divan şiirinde gam sevgiliden gelen her şey olduğu için bazen zehir bazen de dermandır. Şiirlerde gam makas olarak da kullanılır (Pala, 2004: 161). Kaz ise makas demektir. Gamze, gam makasıyla âşığın gönül sayfasını öyle bir parçalara ayırır ki katı¹² işiyle uğraşan bir usta dahi elindeki kazla varaklara böyle güzel gül şekli veremez. Bu beyitte âşığın kalbi sevgilinin gamzesiyle çokça yaralandığı ve parçalara ayrıldığı için yaprak yaprak açan kırmızı güle benzetilmiştir:

***Gamzen** gamunda dil varakın şöyle toğradı*

Efşân-ber olsa gül kesemez böyle kâz ile (G. 477/3)

Sevgilinin kılıcını çekmekteki niyeti bir bakış ile binlerce âşığın kanını dökerek, kanlı bir meydanın faili olmaktır. Sevgili bunu keskin kılıcıyla yani

¹² Kelime karşılığı kesmek olan katı' (kat') deri ve kâğıt yüzeyinde yapılan işleme olup bir şekli kesip çıkararak onu başka bir malzemeye yapıştırmak yoluyla elde edilen sanat ürününün adıdır. Bu sanat eserlerine kâti'a (mukatta'), icracısına ise kâti' ve kattâ' denir (Çağman, 2022: 32).

gamzesiyle yapar. Çeliğe su verme işlemi düşünüldüğünde sevgilinin gamze kılıcı, âşıkların kanıyla keskinleşmekte, güçlenmektedir. Âdeta âşıklara meydan okuyan güzel, gamzesinin bir hareketiyle binlerce âşığın kanını dökmek istemekte ve bundan zevk almaktadır:

*Çeker göz göre **gamzen** tig-i bürrân*

Diler kim eyleye bir demde bin kan (G. 393/1)

Sevgilinin güzellik unsurları âşıkların canını almak üzere iş birliği yapabilmektedir. Sevgilinin saçlarına meftun olan âşıklar, halka zülüflerle baş aşığı asılmış vaziyettedir. Sevgili yan bakışıyla asılı kelleleri birer birer uçurur ve keskin gamzelerinin ucundan kan damlar. Şair, “ucundan” sözcüğünü tevriyeli kullanarak bir yandan sevgilinin dağılmış halka halka saçındaki başlar kesilir (kesmek ve uzaklaştırmak anlamı birlikte) diğer yandan ey sevgili senin dağınık zülfün sebebiyle başlar kesilir demektedir:

Başlar kesilür zülf-i perîşânun ucundan

*Kanlar dökülür **gamze**-i bürrânun ucundan (G. 356/1)*

Divan şiirinde kâfir, renkler içerisinde siyah ile ilişkilendirilerek sevgilinin gamzesi, kaş, gözü, kirpiği, saç, hatları olarak düşünülür. Sevgili yüzünü gizleyen siyah unsurları ve zalimliğiyle tam bir kâfirdir. Susuzluğunu gidermek için Müslüman âşıkların kanını içer. Kâfir kılıcını Müslümanların kanıyla sulamaya arzular. Çünkü bu kılıcına güç ve parlaklık katacaktır. Sevgilinin gamzesi hem susuzluk çektiği için hem de öfkeden dolayı titrer. Beyitte sevgilinin kâfir gamzesi, Müslümanların kanını dökmek için sabırsızlanan, öfkeli ağır bir kılıca benzetilmiştir:

Teşne-dildür şu kadar hûn-ı müselmân üzre

*Tig-i kâfir gibi ol **gamze**-i bürrân ditrer (G. 137/4)*

1.2. Yaralayıcı gamze

Tasavvufta sevgilinin yüzü vahdeti; kaş, göz, kirpik, saç, hal ve hatları ise kesreti temsil eder. Sevgili ilk başta bu maddi güzellik unsurlarıyla âşığın cezbeder onu kendisine bağlar, akabinde ona çeşitli sıkıntılar vererek tekâmül yolculuğunu başlatır. Gönlü öldüren unsurları temizlemek için sevgili özellikle gamzesini kullanarak âşığın sinesinde çeşitli yaralar açar, kanı döker. Kan, madde hayatıdır. Âşığın vücudunu tamamen maddeden temizledikten sonra onu tekrar dudağıyla dirilterek fenafillaha eriştirir yani ona manevi hayatı bağışlar (Tarlan, 2013: 43). Gönül derdinden habersiz görünen sevgili, gamze

ile başladığı öldürme işini dudağında verdiği şarapla (ölümsüzlük suyu) sonlandırır: O can talan eden gerçi gönül derdini bilmezlenir fakat yan bakışı yara açınca lali yani lal gibi kırmızı dudağı ilaç verir:

Gamzesi zahm urduğınca la'li dermân itmede

Gerçi kim dil derdin ol âşûb-ı cân bilmezlenür (G. 73/4)

Kâbe, tasavvufta gönlün ve aşkın sembolüdür. Sevgilinin yolu âşıklar için bir hac yoludur. Eski zamanlarda gerek yolculuğun uzun olması gerekse Kâbe yolunun ve çevresinin deve dikenleriyle dolu olması sebebiyle hacca gitmek oldukça meşakkatli olmuştur. (Uzun, 2009: 335). Sevgilinin vuslat yolu da Kâbe çevresi gibi çok uzundur ve dikenlerle kaplıdır. Sevgilinin özellikle dikene benzeyen kirpikleri düşünülüğünde sevgilinin dikenli gamzesi âşıkların sinelerinde yaralar açar ve bu yolda kanlarının dökülmesine hatta canlarından olmasına sebep olur. Beyitte sevgilinin yaralayıcı gamzeleri hacıların ayağına batan mugaylan dikenlerine benzetilerek onlardan çok daha kan dökücü ve ıstırap verici olduğu söylenmiştir:

Kimse râh-ı Ka'be-i vaslunda cân kurtarmadı

*Zahm-ı **gamzen** benzemez hâr-ı mugaylân zahmına* (G. 411/3)

Gamze, yaralayıcı yan bakıştır. Gamze bunu kirpik oklarıyla yapar. Ok; ağaç ve ucundaki peykan denilen sivri kısmıyla birlikte iki parçadan oluşur. Okun peykan yani temren kısmı yıldız şeklindedir ve hem rengi hem de şekli itibariyle merheme benzer (İpekten, 2012: 135). Sevgilinin bu yaralayıcı okları âşığı hem yaralar hem de ucundaki temreniyle onun yarasını iyileştirir. Sevgilinin gamzesi âşığın sinesine saplandığında yıldız şeklindeki ucu göğse yerleşir. Bu âşığın talih yıldızıdır (Tarlan, 2013: 190). Ok, kendi anlamının dışında hisse anlamına da gelir (Tarlan, 2013: 99). Ya nasip denilerek atılan oklardan âşıklar kendilerine düşen hisseyi alırlar. Aşağıdaki beyitte yaralayıcı gamze oku tenimi incitmez şayet sevgilinin attığı binlerce oktan sadece bir taneciği bile sineme isabet etse bu benim talihimdir diyen bir âşık vardır:

*Eger bin zahm ura **gamzen** ten-i 'uryâne incinmez*

Ucından tek hemân bir hisse çıksun câne incinmez (G. 199/1)

1.3. Kan dökücü gamze

Kalbin yerinden kaynaklı olarak sevgilinin ilk hedefi âşığın göğsüdür. Sevgili âşığın sinesine fırlattığı oklarla onun canına kasteder ve onu yaralar. Bu yaralayıcı unsurlar sadece yay kaşlardan fırlatılan ok kirpikler değildir. Bazen

sevgilinin hançer kaşları, bazen de kılıç zülüfleri âşığın kanını dökmek üzere iş başındadır. Bu beyitte âşığını katledeken fişkırın kan ile tepeden tırnağa kana bulanmış cellat gamze tasavvuru vardır:

Âlûdedür hemîşe dem-i zahm-ı sîneden

*Bilmez miyin o **gamze-i hûnî** ne kanludur (G. 102/3)*

Öyle zamanlar olur ki sevgili nadiren âşıklara inceden gülümser. Buna sevinip sevgilinin vefalı olduğunu düşünmek büyük hatadır. Çünkü sevgilinin gülümserken kısılan ve bu yüzden ince bir kılıcı anımsatan gözlerinde her an kan dökmeye hazır bir gamze gizlenmiştir. Beyitte âşık, sevgilinin gülüşünü görünce önce sevinmiş ve onun vefalı olduğunu sanmış ancak sonra onun kan dökücü gamzelerle nasıl ve hangi koşulda cana kastedeceğini bilemezsin diyerek hemen kendisini uyarmıştır:

Vefâ eyler sanursın Bâkıyâ handân görüp yâri

*Ne kasd-ı cân ider ol **gamze-i hûn-hârî** tuymazsın (G. 396/5)*

Divan şiirinde saç, sevgilinin önemli bir güzellik unsurudur. Sevgilinin zülüfleri âşığın gönüllerini avlamak üzere kullanılan kementlere benzer. Dağınık duran saçlar kıvrım kıvrım halkalarıyla âşıkların gönüllerini avlayıp onları esir eder. Bu bakımdan sevgilinin saçları âşıkların gönlünün yuvası durumundadır. Beyitte sevgilinin halka halka zülfü âşığa çokça bend geçirmiş yani onu avlayarak, kendisine bağlamıştır. Ayrıca şair, bend geçen kemenden vazgeç, anlamında “geçenden geç” ifadesini kullanarak sen o sana çok bendler geçen kement gibi saçı bırak da kan dökücü gamzenin cevrine bir bak demektedir:

Kemend-i zülfi ey Bâkî sana çok bend geçmiştir

*Velî sen **gamze-i hûn-rîzi** cevrin gör geçenden geç (G. 30/5)*

Hız. Ali; yiğitliğiyle, korkusuzluğuyla ve iyi kılıç kullanmasıyla bilinir. Hayder-i tig, aslanın kılıcı manasına gelir. Aslan, en eski dönemlerden beri güç ve cesaretin simgesi olmuş ve bundan dolayı Hız. Ali'ye haydar denilmiştir. Hız. Ali'nin bir diğer ismi de Haydar-ı kerrar'dır. Ali'nin kılıcı olan Zülfikar'ın¹³ ortası yivli, ucu çatal ve iki tarafı keskindir. Hız. Osman ise Kuran'ı çoğaltıp

¹³ Zülfikar: Hız. Muhammed'in Hız. Ali'ye emanet ettiği meşhur kılıçtır. Kabzasının ucu gümüş, bağında halkası ve ortasında gümüşten topuzcuğu olan yivli iki tarafı keskin kılıçtır. Bedir savaşından ganimet kalmıştır. Zülfikar ismi yivli ve iki tarafı da keskin olmasından dolayı verilmiştir. Hız. Muhammed Uhud savaşında bu kılıcı Hız. Ali'ye “Lâ fetâ illâ Ali, lâ seyfe illâ Zülfikar” (Ali'den başka yiğit, “Zülfikar'dan başka kılıç yoktur) diyerek hediye etmiştir. Zülfikar, zahiri ve batını manada İslam dünyasında önemli bir yere sahiptir (Öz, 2013: 553-554).

dağıtmada önemli görevler alan üçüncü halifedir. Beyitte sevgilinin yanakları, mushaf-ı Osman'a yani Kuran'a, gamzesi ise Zülfikar'a benzetilmiştir. Sevgilinin gamzesi hem şekil hem de sevgilinin gönül hanesini fethetmesi yönüyle Zülfikar'a benzetilir. Sevgili âşıkların Zülfikar gamzesiyle yaralar hatta öldürür (Kaplan, 2018: 796-797). Burada Zülfikar ve gamze ilişkisi üzerinden Hz. Ali'ye, Kuran ve yanak benzetmesi üzerinden ise Hz. Osman'a göndermelerde bulunulmuştur. Hz. Osman hayası ve cömertliğiyle (Gültekin, 2012: 387), Hz. Ali ise cesur ve kahraman olma özelliğiyle bilinir (Tolasa, 1973: 32). Buradan hareketle haya sahibi sevgilinin yanaklarıyla âşıkların cezbettiği buna karşılık gamzesiyle de onların kanlarını döktüğü fikrine ulaşılabilir:

*Hançer-i **gamze**-i hûn-rîzûne tîg-i Hayder*

Safha-i ârzuna mushaf-ı Osmân dirler (G. 144/3)

Sevgilinin en tesirli silahı; şüphesiz kirpik, kaş, göz gibi birçok öldürücü unsurun komutanlığını yapmasından dolayı gamzedir. Gamze, birçok âşığın kanını dökmede mahir olduğu için sevgilinin katında itibarlıdır. Sevgilinin saçları da sevgilinin dikkatini çekebilmek için yerlere kadar sürünen uzun boyuyla gamzenin yanında yer alır. Karmaşık ve uzun saçlar âşıklarının gönlünü avlamada ustadır. Bazen de saç, kement olma özelliğiyle, âşıklarının boyunlarına halka olarak geçerek onları bağlar, esir eder bazen de sihirle onları kendinden geçirir. Saç, bütün bunları gamzeye yardımcı olmak üzere yapar. Böylelikle gamzenin işini kolaylaştıran zülûf, onun katında önemli bir konuma geçmiş olur:

*Katunda kanlar idüp oldı mu'teber **gamzen***

Yanunda yollara indi idindi yir zülfün (G. 250/3)

Divan edebiyatında ceylan ve geyik için ahu kullanılır. Ahu, güzel gözleri ve kokusuyla sevgiliye benzetilir. Anlatılarda bu figür sadece hayatın değil ölümün de kaynağıdır (Kahraman Çınar, 2022: 85, 86). Ahu; daha çok avlanan bir hayvan olarak bilinse de hikâyelerde, masallarda,¹⁴ türkülerde¹⁵

¹⁴ Bir gün padişah ava çıktığında bir ceylan görür. Ceylan onu mağaraya çeker. Ceylanın peşinden giden padişah sonunda bir peri kızına dönüşür (Pala, 2004: 14).

¹⁵ "Ben de gittim bir geyiğin avına/Geyik çekti beni kendi dağına/Tövbeler tövbesi geyik avına/Siz gidin kardaşlar kaldım kayada (Kemal, 1981: 276).

hatta filmlerde¹⁶ özellikle avcıyı kendine çekerek onun tekâmülünü sağlayan öldürücü avcı rolündedir. Sevgilinin gamzesi, tasavvuftaki “an” kavramında saklı olan bir zaman diliminde gerçekleşen yan bakıştır. Aşağıdaki beyitte sevgili, çeşitli güzellik unsurlarıyla âşıkların kendisine çekerek bir anda gamzesiyle binlercesinin kanını döken gözü kanlı bir ceylana benzetilmiştir:

*Bir **gamze** ile lahzada bin âdem öldürür*

Hûnî gözün ki âhû-yı merdüm-şikârdur (G. 90/2)

Sevgilinin ağzının süt kokması onun bebeklik çağlarına bizleri götürür. Çok küçük yaşlarından itibaren sevgilinin gamzelerinin kanlı olması gamzenin en karakteristik özelliğinin kan dökücülük olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Sevgilinin ağzı süt koksa da bu aldatici olmamalıdır. Çünkü o her zaman zülfünün kemendiyle âşıkların gönüllerini zincirleyen, yaralayıcı olması hasebiyle gamzesinden kan damlayan bir katildir:

Oldı bir tıflun kemend-i zülfine cânlar esîr

***Gamzesinden** kan tamar agzında ammâ bûy-ı şîr (G. 145/1)*

1.4. Nişan edici gamze

Gamzenin âşığın sinisini hedef alabilmesi için kirpiğe ve kaşın yardımına ihtiyacı vardır. Gamze; yaya benzeyen, parlak, güzel kaşları sevgilinin sık kirpiklerinden binlercesini âşığın gönlünü fırlatmak üzere gerer. Beyitte “yaymak” fiili ile yay arasında bağ kurulmuştur. Bâkî, sevgilinin kirpik oklarını yaymasını yani tek tek hedefe dizmesini ister. Nasıl ki mahir okçular hedefi vurabilmek için binlerce ok atıyorsa, âşık da sinisinin ok yağmuruna tutulmasını arzular:

*Nişân itsün dil-i Bâkîyi **gamzen***

Önine hep müjen oklarını yay (G. 516/6)

Âşığın gönlü gamlıdır. O, sevgiliye vuslat yolunda her şeyini verecek dertli bir yolcudur. O, samimidir. Sevgilinin küçük bir lütfu onun bu yoldaki motivasyon kaynağıdır. Sevgilinin gamzesinden gelecek yaralayıcı bir ok âşığın hasta gönlünü diriltecektir. Aşağıdaki beyitte âşık, benim gönlüm gamlıdır, beni gözünün önünden ayırma çünkü benim senin gamzenden başka oklarını çekip hedefe nişanlayacak kimsem yoktur diyerek sevgiliye yalvarmaktadır:

¹⁶ “Alageyik” filminde geyik, Halil’i peşinden koşturarak dağlara çeker. İnsanlardan uzaklaşıp doğa ve kendisiyle baş başa kalan Halil, kendi özünü keşfetmeye başlar. Geyik, Halil’in manevi gelişim yolculuğunda kılavuzudur (Kalpaklı, 2021: 1099).

Bâkî-i haste-hâtır dûr itme dîdeden

Gamzenden ayrı kimsesi yokdur iler çeker (G. 79/7)

Sevgilinin tek olduğu âşıkların ise binlerce olduğu bir yerde sevgili yay kaşlarıyla birlikte ok kirpiklerini âşığını yaralamak için kullanır. Şehla gözlü sevgilinin gamzesi, binlerce âşığı olmasına rağmen gözünü her defasında gönlü hasta olan âşığına ilâştirir. Aşağıdaki beyitte hasta olmasına rağmen âşığına merhamet göstermeyen sevgilinin nişancı gamzeleriyle karşılaşırız:

Gamze aslâ gözine kimseyi hiç öldürmez¹⁷

Yine dil hastesin ol nergis-i şehla gözedür (G. 67/3)

Yukarıdaki sınıflandırmanın dışında kalan aşağıdaki beyitlerde âlemi gözeten, âşığına nazar eden, hançer ve kılıç çekip işini gizlice, sezdirmeden yapan gamzeyle buluşuruz.

Sevgili aşk ikliminin biricik sultanıdır. O tüm âşıklarını yöneten güçlü bir cihan padişahıdır. Âşıklar ise fethedilecek bir vilayettir (Sefercioğlu, 1990: 160). Padişah nasıl ki çeşitli silahlara sahip savaşçılarla ülkesini koruyor ve yönetiyorsa sevgili de aşk iklimini korumak için güzellik unsurlarına savaşmaları için çeşitli yetkiler vermiştir. Aşağıdaki beyitte şair bir padişah gibi düşündüğü sevgiliye hitaben dünyayı kılıcım ve mızrağım gözetiyor zannetme, âlemi senin kirpiğin ve gamzen gözetmektedir diyerek güzellik unsurlarını etkinliği bakımından kılıç ve mızraktan daha üstün tutmakta, gamzenin ve kirpiğin keskin silahlardan daha tesirli olduğunu dile getirmektedir:

*Gözeden âlemi müjgânun ile **gamzendür***

Dime ey şâh-ı cihân tîg u sinânum gözedür (G. 68/4)

Sevgili, hâllerine vakıf olmak üzere gamzesiyle âşıklarına nazar eder. Lakin sevgili en ufak bir yan bakış şöyle dursun âşığın sadakatini ölçmek için ondan uzaklaşmayı bile tercih edebilir. Hâlini görmeyen sevgili karşısında âşık, küsmek bir yana Allah'ın onu koruması ve gözetmesi için dua eder:

Kılsun hemîşe anı emân-ı Hudâ nigâh

*İtmez nigâh hâlûme gerçi o **gamzekâr*** (G. 101/3)

Rüstem¹⁸ ve Kahraman¹⁹ savaş ve yiğitlik konularında kendilerine çokça

¹⁷ İldürmek; isabet ettirmek, dokundurmak, ilâştirmek, değdirmek, vurmak manasına gelmektedir (Çağbayır, 2007: 2136).

telmiş yapılan bu minvalde çokça karşılaştırılan iki mitolojik isimdir. Kahraman, İnan mitolojisinde Rüstem'in yendiğı kişidir (Pala, 2004: 252). Beyitte Rüstem ve Kahraman arasındaki mücadeleden hareketle sevgilinin bakışının kudreti anlatılmıştır. "Kahramân-ı çeşm" ifadesiyle kan dökücü bir katil²⁰ olan göze atıfta bulunulmuş, savaş gününde Rüstem'in onun kılıcından ve hançerinden yani gamzesinden çekindiğı için ona yaklaşılamayacağından bahsedilmiştir:

***Gamzelerden** tîg u hançer çekse kasd-ı âşika*

Rüstem irmez Kahramân-ı çeşmüne rûz-ı mesaf (M. 6/1)

"Nâzük geçmek" ifadesiyle gamzenin hissettirmeden iş yaptığına işaret edilerek âşığın gönlünü yaralayan hilal kaşların "nâz kitabı"nda²¹ ince, hoş, nazik olarak tanımlanan gamzelerden ustalık yönüyle çok daha dikkat çekici olduğuna vurgu yapılmıştır:

*Gerçi kim ol **gamzeler** nâzük geçerler nâzda*

Lâkin anlardan hilâl ebrûların dikkatlüdür (G. 60/6)

Âşığın maddi âlemde varlık göstermesi yine maddenin devamlılığını sağlayan canına bağlıdır. "Âşık ile sevgili arasındaki ilişki bir can pazarı veya oyunu olarak da anlaşılır." (Uzun, 1993: 138) Âşığın canını satın almak isteyen ve borcundan dolayı onu gamzeleriyle sıkıştıran bir sevgiliyle, buna karşılık en başından beri bin canı olsa dahi hepsini aşk yolunda hesapsızca harcayacak bir âşık vardır. Âşığın nakdi canıdır. Sevgili can borcunu tek bir seferde değil parça parça almak niyetindedir. Çünkü onun amacı âşığın kanını dökerek onu

¹⁸ İri ve güçlü manasına gelen Rüstem, milli kahraman Zâl ile Hükümdar kızı Rûdâbe evliliğinden dünyaya gelmiştir. Çok iri olan Rüstem'in doğumu Simurg'un annesinin karnını yarmasıyla gerçekleşmiştir. Hızlıca büyüyen Rüstem, cüsseli yapısı ile hayatı boyunca büyük kahramanlıklara adını yazmıştır. 700 batmanlık gürzü, sağlam kemendi, kaplan derisinden yapılmış kıyafeti ve çok hızlı olan atı Rahş ile İnan krallarının zor anlarında onların yardımına koşmuştur. Div-i Sepîd'i yenmiş Bijen'i kurtarmış Siyâveş'in intikamını almıştır (Yıldırım, 2008: 294).

¹⁹ Pişdâdiyân ailesinden Tahmurs'un oğludur. Devler Kahraman'ı çocukken kaçırmış ve yetiştirmiştir. 14 yaşına eriştiğinde sudaki yansımasında devlere benzemediğini görünce gergedana binerek insanların yaşadığı bölgeye gelmiş ve burada birçok kişinin ölümüne sebep olmuştur. Kahraman'ın Rüstem tarafından öldürüldüğü düşünülse de Şehnâme'de böyle bir bilgi mevcut değildir (Tökel, 2016: 162).

²⁰ Rüstem'e yenilen Kahramân, katil lakabıyla bilinir. Tesiri ve öldürücü olması yönüyle sevgilinin gözleri Kahraman'a benzetilir (Tökel, 2016: 163).

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Eren, 2016: 24-25

yavaşça maddeden arındırmak ve sonunda ruh bahşeden dudağıyla onu manevi olarak yeniden diriltmektir:

La'lüne teslîm ider cân borcın inkâr itmezîn

*Kılmasun **gamzen** tekâzî çekmesün medyûnlugum* (G. 325/2)

Sevgili, kan dökücü gamzesiyle âşığı ten kafesinden kurtarmayı arzular ve âşık, adeta hapisteki bir mahkûmun kazıp delerek hapisten kaçması gibi sevgilinin gamzesinin gamıyla canının ten hapishanesinden çıkar. Burada merdüm kelimesinin hem adam hem de göz bebeği manasında kullanıldığını düşünürsek gamın (esrar) verdiği sarhoşlukla âşığın göz bebeklerinde gözlemlenen çeşitli değişikliklere de ima da bulunulmuş olmalıdır:

*Cân gam-ı **gamzen** ile mahbes-i tenden çıkdı*

Sanki bir merdüm-i mahbûs idi zindân deldi (G. 501/3)

Arapça kıyamet kelimesi kalkmak anlamındaki “kame” fiilinden türetilmiştir. Kıyamet vaktinde bütün canlılar ölecek ve yeniden diriliş gerçekleşecektir. Sevgilinin servi gibi uzun boyuyla arziendam etmesi âşıkların gönüllerinde kıyamet gibi karışıklık yaratacaktır. Boy için fitne ve bela gibi yakıştırmalar da bu sebeple yapılır (Tolasa, 1973: 281). Kıyametin habercisi olan sevgilinin boyu âşıkları hedef almak için hazır vaziyette, uyanık hâlde olsa da dünya afetin ne olduğunu, nasıl bir şey olduğunu sevgilinin gamzesini görünce idrak etmiştir. Beyitte sevgilinin gamzesinin kametinden çok daha etkili olduğuna vurgu yapılmıştır:

*Şimdi bildürdi cihâna **gamzen** âfet neydügin*

Âleme gösterdi ol kâmet kıyâmet neydügin (G. 348/1)

SONUÇ

Bâkî Divânı'nda 66 gazel, 2 kaside, 1 tahmis ve 1 musammat olmak üzere 70 manzumede gamze sözcüğü geçmektedir. Çalışmamızda gamze; tipler, fonksiyonlar ve savaş silahları üzerinden sınıflandırılarak incelenmiştir.

Sevgilinin güzellik unsurlarının her birisinin kendine has özellikleri vardır ancak gamze, kaş, göz ve kirpiğin müşterek hareketiyle ortaya çıktığı için diğer güzellik unsurlarına nazaran çok daha etkili ve güçlüdür.

Divan'da keskin olma, kan dökme, batırma, delme, yaralama gibi çeşitli fonksiyonlara sahip olan gamze; kılıç, hançer, mızrak, ok gibi savaş aletleriyle birlikte anılır. Sevgilinin güzellik iklimi gamzenin komutanlığında korunur, gözetilir. Gamze yeteneklerinin farkında olan ve bu yeteneklerini kullanmasını iyi bilen güçlü bir komutandır. O, bazen hiçbir savaşçı unsura ihtiyaç duymadan işini bitirirken bazen de gâh saça gâh göze gâh kirpiklere emirler vererek işinin hızlanmasını ister: Âşıkların bağlanıp esir edilmesinde saça, rakiplerin gözetilmesinde göze, küffara karşı savaşılacaksa kirpiklere hazır ol emri verir. Gamze savaş silahı olması yönüyle ele alındığında kirpik ve kaşların önemi daha da iyi anlaşılmaktadır. Hem şekliyle hem de yaralayıcı olma özelliğiyle gamzenin en önemli yardımcı unsurlarından biri kirpiklerdir. Gamze, âşıkları yaralamak ve öldürmek için hızlı ve delici olan ok kirpiklerini kullanır. Âşığın göğsü, yüreği, gönlü, sevgilinin gamze okunun hedef tahtasıdır. Gamzenin kılıca teşbihi ise güzellik veya can ülkesinin kılıçla fethedilmesi hayaline dayanır. Sevgilinin kaş, hançer ve kılıç olmasıyla, gözü ise âşığın gönlünü avlamasıyla gamzenin en önemli iki yardımcısı konumundadır.

Bâkî, gamzeyi kişileştirerek onu ayyar, hırsız, fattan, cadı, gammaz, sarhoş, katil, kafir, eşkıya, Rüstem, Tatar gibi çeşitli tiplere büründürmüştür. Söz konusu gamzeyse merhametli, şefkatli bir tipe rastlamak neredeyse mümkün değildir. Gamze bazen davetkâr göz süzmesiyle afyon etkisi yaratarak âşığın gönlünü ele geçirmeyi arzulayan bir ayyar bazen gündüzleri eli hançerli bir katil bazen de geceleri âşıkların gönül hanesine giren bir yan kesicidir. Sevgilinin gamzesi meydanı birbirine katan bir fattan, âşıkların sırlarını ifşa eden bir gammaz, zalim ve oç alıcı bir cadıdır. Gamzenin yağmacı ve talancı olması Tatar tipiyle, cesur ve yiğit olması Rüstem tipiyle verilmiştir. Divan'da tipler bunlarla sınırlı değildir. Gamze, âşıklarının göğsünü hedef almaktan çekinmeyen gözü dönmüş bir sarhoş, âşığı dar geçitte köşeye sıkıştırıp can ve mala kasteden bir eşkıya, âşıkların vuslat yolculuğunu başlatan bir komutan veya âşığın gönlünü avlayan usta bir avcıdır.

KAYNAKÇA

- AKA, İ. (2012). "Timur", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.41, s.s.173-177.
- AKKUŞ, Metin (2018). *Nefî Divanı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- AKÜN, Ö. Faruk (1994). "Divan Edebiyatı", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm

Ansiklopedisi, C.9, s.s. 389-427.

ALTINEL ÇOBAN, N. Yeşim; KARADENİZ GÜNEY, Şirin (2020). “Hâmâmizâde “İsmâil Dede Efendi'nin 25 Murabba Bestesinin Biçim Analizi”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, C.1, s.s.1715-1737.

AND, Metin (1982). *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

ATALAY, Buse (2017). “Klasik Türk Edebiyatında Tatar”, *Kesit Akademi Dergisi*, S.9, s.s.413-425.

BAŞÇETİN, M. Yasin (2019). *Yanyalı Süleyman Efendi'nin Şerh-i Dîvân-ı Urfi Adlı Eseri (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Şerh Sözlüğü)*, Doktora Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara.

BATİSLAM, H. Dilek (2018). “Divan Şiirinde Şâne (Tarak) Redifli Gazeller”, *Littera Turca*, C.4, S.3, s.s.637-648.

BOZKURT, Kenan (2017). “Bâkî'nin Şiirlerinde Tasavvuf, Aşkın Ezelî Boyutu ve Güzellik”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.10, S.54, s.s.22-36.

BOZKURT, Nebi (2022). “Kılıç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.25, s.s.405-407.

CEBECİOĞLU, Ethem (2004). *Tasavvuf Terimleri & Deyimleri Sözlüğü* (2. Baskı), İstanbul: Anka Yayınları.

ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, C.2, s.s.1059-2285.

ÇAĞMAN, Filiz (2022). “Kati’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.25, s.s.32-35.

ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1971). *Necâti Bey Divânı'nun Tahlili*, Ankara: MEB Yayınları.

ÇELİK, Fatma; ŞİŞMAN, Recep (2019). “Bâkî Divanı'na Yansıyanlar: Kılıç”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.12, S.63, s.s.72-80.

ÇELTİK, Halil (2010). “Âşğın Trajik İkilemi: Vuslat ve Ayrılık”, *Turkish Studies*, C.5, S.3, s.s.135-145.

- ÇINARCI, Mehmed Nuri (2011). *Mustafa Şem'i'nin Şerh-i Divân-ı Şâhî Adlı Eseri (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- ÇORAK, Reyhan (2002). *Klasik Edebiyatta Sevgilide Göz, Kirpik ve Kaş Üzerine Benzetmeler*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Adana.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2013). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (30.Baskı), (Yayına yeniden hazırlayan: Aydın Sami Güneşal), Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DİLÇİN, Cem (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- DUMAN, Ali (2021). "Klasik Türk Şiirinde Kılıç (15-16. Yüzyıl Divanların Göre)", *International Journal of Filologia*, C.4, S.6, s.s.164-202.
- EREN Abdullah (2016). *Naz Kitabı (Klasik Türk Şiirinde Naz)*, İstanbul: Gece Kitaplığı.
- ERKAL, Abdulkadir (2007). "Divan Şiirinde Afyon ve Esrar", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.33, s.s.25-60.
- GÖK, Selim (2019). "Nedim Divanı'nda Gözün Tahlili". *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, C.7, S.18, s.s.179-209.
- GÖNEL, Hüseyin (2010). "Divan Şiirinde Sevgiliye Dair", *Turkish Studies*, C.5, S.3, s.s.208-222.
- GÜLTEKİN, İbrahim (2012). "Kasidelerde Hz. Ali ve Hz. Ali'ye Dair Unsurların Kullanımına Yönelik Tespit ve Değerlendirmeler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.62, s.s.17-44.
- GÜNGÖR, Özlem (2019). *İsmâil Rûsühî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmûatu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (VI. Cilt) İnceleme-Metin-Sözlük*, Doktor Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde.
- İPEKTEN, Halûk (2012). *Fuzûlî-Hayatı-Sanatı-Eserleri-Bazı Şiirlerinin Açıklamaları* (9. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları.
- İŞÇİ, Filiz (2017). *15-19. Yüzyıl Divanlarına Göre Divan Şiirinde Zülûf*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon.

- KAHRAMAN ÇINAR, Aslı (2022). *Bozkırın Üç Kadim Sembolü: Kurt, Kartal, Geyik*, İstanbul: KDY Akademi.
- KALPAKLI, Fatma (2021). “Alageyik Filmi ile Avcı Filmindeki Geyik İmgesine Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S.24, s.s.1096-1112.
- KANAR, Mehmet (2010). *Farsça-Türkçe Sözlük* (2. Baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- KARABEY, Turgut (2012). *Ahmed Paşa, Hayatı-Sanatı-Eserleri-Bazı Şiirlerinin Açıklamaları* (4. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAPLAN, Hasan (2018). *Zülfikar'ın Divan Şiirine Yansımaları*, IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı, Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Kültürü Açısından Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, s.s.789-844.
- KEMAL, Yaşar (1981). *Üç Anadolu Efsanesi* (6. Baskı), İzmir: Cem Yayınları.
- KOŞİK, H. Sercan (2021). “Divan Şiirinde Farklı Türleriyle Yer Alan Bir Savaş Aleti: Kılıç”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C.8, S.20, s.s.9-38.
- KÖKSAL, M. Fatih (2000). “Bir Okçuluk Terimi: “Kurban” ve Divan Şiirinde Kullanımı Üzerine”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S.9, s.s.191-201.
- KURNAZ, Cemal (2012). *Hayâlî Bey Divanının Tahlili*, Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- KÜÇÜK, Sabahattin (2017). *Bâkî Dîvânı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LEVEND, A. Sırrı (1984). *Divan Edebiyatı (Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar)*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- MAZIOĞLU, Hasibe (1983). “Eski Türk Edebiyatı”, *Türk Ansiklopedisi*, C.32, s.s.80-134.
- ONAY, A. Talat (2021). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü (Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı)*: Haz. Cemal Kurnaz, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

- ÖZ, Mustafa (2013). “Zülfikar”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 44, s.s.553-554.
- ÖZTÜRK, Furkan (2016). “Bâkî Divanı Sözlüğü (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)”, İstanbul: DBY Yayınları.
- PALA, İskender (1992). “Bezm-i Elest”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.6, s.s.108.
- PALA, İskender (1999). *Âh mine’l-Aşk*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- PALA, İskender (2004). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* (18. Basım), İstanbul: Kapı Yayınları.
- PIRLANTA, İsmail (2015). *Orta Çağ İslam Dünyasında Gizemli Yapılanma Ayyarlar*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- SEFERCİOĞLU, Nejat (1990). *Nev’î Divanı’nın Tahlili*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ŞAHİN, E. Beyza (2015). *Şemî Şemullâh’ın Şerh-i Divân-ı Hâfız’ı (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, İstanbul.
- ŞAHİN ÖZTAŞ, Esmâ (2022). *Bâkî Divânı’nda Osmanlı Toplum Hayatı*, İstanbul: Yelkenli Yayınevi.
- ŞAHİN, K. Şamil (2009). *Sevgilinin Güzellik Unsurlarından Saç, Kaş, Kirpik, Hat*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.
- ŞEMSEDDİN, Sami (2010). *Kâmûs-ı Türkî*, Yayına Hazırlayan: Paşa Yavuzarslan, Ankara: TDK Yayınları.
- ŞENTÜRK, A. Atillâ (2015). “Okçuluk Tarihine Yeni bir Kaynak Olarak Osmanlı Şiiri”, *M. Ali Tanyeri’nin Anusına Makaleler*, İstanbul: Ülke Kitapları, s.s.71-142.
- ŞENTÜRK, A. Atillâ (2021). *Osmanlı Şiir Kılavuzu-5*, İstanbul: DBY Yayınları.
- TARLAN, A. Nihat (2013). *Fuzûlî Divanı Şerhi* (7. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları.
- TOLASA, Harun (1973). *Ahmed Paşa’nın Şiir Dünyası*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- TÖKEL, D. Ali (2016). *Divan Şiirinde Şahıslar Mitolojisi*, İstanbul: Fatih Sultan

Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları.

ULUDAĞ, Süleyman (1999). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (4.Baskı), İstanbul: Marifet Yayınları.

UZUN, Mustafa İsmet (1993). “Can”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.7, s.s. 138-139.

UZUN, Şerife (2009). “Şair Sultanlarının Şiirlerinde Hacca Dair Unsurlar”, *İstem*, Yıl:7, S.13, s.s. 331-340.

YALTKAYA, M. Şerafeddin (1936). “Türlere Dair Arapça Şiirler”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, S.5, s.s. 307-326.

YAZICI, Tahsin (1993). “Çeşm”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.8, s.s.276.

YILDIRIM, Nimet (2008). “Rüstem-i Zâl”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.35, s.s.294-295.